ПАДІННЯ

Роман

Не вважайте за обридливість, але чи не міг би я стати вам у пригоді? Боюсь, інакше ви не порозумієтеся з шановним горилою, що вершить долю цього закладу. Бо ж він говорить тільки по-голландському. І якщо ви не звіритесь на мене, він не здогадається, що вам хочеться випити джину. Ну от, здається, він мене зрозумів. Бачте, кивнув головою, а це, певне, знак, що мої докази переконали його. Він уже йде, навіть поспішає, але з якою розважливою статечністю. Ваше щастя — він не зарикав. Коли він не бажає подавати, йому досить рикнути, і ніхто більш не посміє наполягати. Давати волю своєму настроєві — це привілей великих звірів. А тепер дозвольте відкланятися, радий був вам прислужитися. О, дякую, дякую. Погодився б залюбки, але не хочу набридати. Ви дуже ласкаві. То я поставлю свою склянку біля вашої? Авжеж, правда ваша, — його німота приголомшує. Вона подібна до мовчання, що існує в пралісі, — мовчання грізного, як гармата, набита до самого жерла. Інколи мене дивує, що наш мовчазний друг так уперто зневажає мови цивілізованих країн. Його ж ремесло — частувати в цьому амстердамському барі, бозна-чого названому "Мехіко-Сіті", моряків усіх національностей. А за таких обов'язків його невігластво не дуже доречне, правда? Уявіть собі, що неандерталець потрапив до Вавілонської вежі і змушений там жити. Адже він би нудився: довкола всі чужі. А цей корчмар ніколи не почуває себе вигнанцем, робить знай своє і нічим його не схитнути. В одній з небагатьох фраз, що при мені зірвалася з його вуст, він виголосив таке: "Хочеш — згоджуйся, а ні — геть до дідька". Згоджуватися на чиї слова, геть до дідька кого? Звичайно, наш друг мав на увазі самого себе. Признаюся, мене ваблять такі цілісні натури. Коли з обов'язку свого фаху або з покликання міркуєш про людську природу, іноді відчуваєш тугу за приматами. Ті-бо не мають потайних думок. Наш хазяїн, щиро кажучи, має якісь там

потаємні думки, але вельми невиразні. Оскільки він не розуміє того, що мовиться довкола, в його вдачі розвинулась недовірливість. Тому він і тримається з похмурою поважністю, ніби нарешті запідозрив, що не все йде гладенько-рівненько серед людей. За такого його настрою важко заводити з ним розмови, які не торкалися б його фаху. Погляньте, до речі, на задню стіну, бачите, просто над головою в господаря на шпалерах не такий вицвілий прямокутник, ніби там колись висіла картина? І справді, там була картина, і то цікава, справжній шедевр. Отож я був свідком того, як господар дому придбав його й на моїх очах продав. В обох випадках він поводився однаково недовірливо, і цілий тиждень усе обдумував. З цього погляду, слід визнати, життя в людському суспільстві трохи знівечило первісну простоту його вдачі. Завважте, я зовсім не ганю цього чоловіка. Я ладен поважати його цілком обгрунтовану недовірливість і залюбки поділив би її, аби, як бачите, не моя природна товариськість. На жаль, я базіка і легко сходжуся з людьми. І хоча я вмію тримати належну відстань, я не минаю жодної нагоди для знайомства. Коли я жив у Франції, то варто мені було зустріти розумну людину, як я вже починав шукати її товариства. О, бачу, вас здивував цей старосвітський вислів. Признаюся, я кохаюсь у високому штилі і взагалі в красномовстві. Моя химера! Сам себе картаю за неї, повірте! Я ж добре знаю, що схильність людини до тонкої білизни зовсім не говорить про її звичку мити ноги. Справді, вишуканий стиль подібний до шовкового полотна, що нерідко приховує екзему. Я втішаю себе думкою, що зрештою й недоріки не чистіші за нашого братчика, краснословця. О, звісно, не відмовлюся від другої склянки. Ви довго думаєте пробути в Амстердамі? Гарне місто, еге? Уроче? Ось епітет, якого я не чув уже багато років, відтоді як поїхав з Парижа. Але в серця пам'ять міцна, і я не забув нашої прекрасної столиці, не забув набережних Сени. Париж — вертеп, та й годі, пишні декорації, в яких рухаються чотири мільйони маріонеток. За останнім переписом їх, можливо, вже п'ять? Але ж вони плодяться й множаться. Хіба ж це дивина? Мені завше здавалось, що в наших співгромадян дві шалені пристрасті: мислити і блудодіяти. Напропале, так би мовити. Але не осуджуймо їх, не самі вони жирують, уся Європа блудить. Я іноді думаю — а що скажуть про нас майбутні історики? Для характеристики нашого

сучасника їм вистачить однієї фрази: він блудив і читав газети, І така характеристика, наважусь сказати, цілком вичерпна. Голландці? О ні, вони не такі сучасні! Але вони своє ще надолужать. От погляньте на них! Що вони роблять? Усі ці пани живуть коштом своїх дам. Проте всі вони, і чоловіки й жінки, вельми буржуазні й приходять сюди з пошани до легенди, про них складеної, або з глупоти. Словом, через надмір або через брак уяви. Час від часу ці сутенери влаштовують різанину або стрілянину, але не думайте, що вони кровожерні. Цього вимагає роль, та й усе, і вони вмирають зі страху, випускаючи останні набої. І все ж таки, по-моєму, ці люди моральніші за тих, хто вбиває, так би мовити, породинному, тихою сапою. Хіба ви не помітили, що наше суспільство якнайкраще надається до такого винищення? Ви, звісно, чули про тих маленьких рибок, що водяться в річках Бразілії: вони тисячами нападають на необачного плавця, за кілька секунд швидкими жадібними ковтками пожирають його, лишається один бездоганно обгризений чистенький кістяк. "Ви хочете мати особисте життя? Як усі люди?" Ви, звісно, кажете: "Так". Як же це сказати: "Ні"? Згодні? То вас і обгризуть: от вам професія, родина, організоване дозвілля. І дрібні зубки вгризаються у ваше тіло аж до кісток. Але я несправедливий. Не про хижаків треба говорити. Зрештою у нас самих так влаштовано: хто кого обгризе. Ну от, принесли нам нарешті джину. За ваше здоров'я! Овва, горила розтулив рота й назвав мене доктором. У цій країні всі доктори або професори. Тут люблять звеличувати людей, з доброти або зі скромності. У голландців принаймні злостивість не стала національною рисою. Між. іншим, я не лікар. Якщо ви хочете знати, я перед тим, як приїхати сюди, був адвокатом. А нині я суддя на покуті. Дозвольте відрекомендуватись: Жан-Батіст Кламанс, до ваших послуг. Радий познайомитися. Ви, мабуть, присвятили себе комерції? Більш-менш? Чудова відповідь! Та ще й мудра — у нас завжди і все "більш чи менш". Тоді дозвольте мені зіграти роль детектива. Ви приблизно мого віку, у вас погляд досвідченого сорокалітнього чоловіка, бувалого в бувальцях, ви більш-менш вишукано вдягнені, як одягаються у Франції, і у вас пещені руки. Отож ви більш чи менш буржуа. Але буржуа рафінований. Помітити старомодний мовний зворот — це, безперечно, показує, що ви людина освічена, бо ви не тільки помічаєте кучерявість

стилю, вона і дратує вас. Нарешті, не хочу хвалитися, але я вас таки зацікавив, а це говорить про широту вашого кругозору. Словом, ви більш чи менш... Але все це байдуже. Фах мене цікавить менше, ніж секрети. Дозвольте вам поставити два запитання, але можете не відповідати, якщо вони здадуться вам нескромними. Ви були багаті? Більш-менш? Чудово. Ви не роздавали багатства бідним? Ні? Тоді ви з тих, кого я називаю саддукеями. Ви не дотримувалися заповідей Святого Письма, але, гадаю, через те не дуже виграли. Виграли? То ви знаєте Святе Письмо? Далебі, ви мене цікавите. А от я... Ну, поміркуйте самі. Зростом, широтою плечей і лицем, про яке мені часто говорили, що воно люте, я більше скидаюся на регбіста, еге ж? Але якщо судити з розмови, то доведеться визнати в мені певну витонченість. Пальто на мені благеньке, — мабуть, верблюд, з якого настригли вовну для сукна, зашолудивів і обліз, — зате нігті в мене пещені. Я, як і ви, чоловік досвідчений, а все-таки звіряюся вам цілком беззастережно, повіривши вашому обличчю. Словом, попри мої гарні манери й добірну мову, я завсідник матроських барів у тутешній гавані. Більше не допитуйтесь. Мій фах подвійний, от і все, так само, як моя натура. Адже я вже казав вам, що я адвокат на покуті. В моїй історії просте лише одне: я нічого не маю. Так, я був багатий і нічого не роздавав ближнім. Що це доводить? А те, що я також був саддукеєм... Ого! Чуєте, як завивають сирени в гавані? Буде вночі тума-нисько на Зейдерзе! Ви вже йдете? Перепрошую, коли затримав вас. Ні, вже дозвольте, я заплачу. Ви мій гість у цьому "Мехіко-Сіті", і я дуже радий, що можу вас пригостити. Авжеж, завтра я буду знову тут, як і завжди вечорами, і з вдячністю прийму ваше запрошення. Як вам знайти звідси дорогу... Отже, так... А втім, якщо це вас не обтяжить, я проводжу вас до порту, так найпростіше. Звідти, обійшовши Єврейський квартал, ви легко вийдете на прегарні проспекти, якими бігають зараз трамваї, напхані квітами і гримотливими оркестрами. Ваш готель на одному з тих проспектів, він називається Дамрак. Тільки після вас, прошу. Сам я мешкаю в Єврейському кварталі, принаймні так він називався доти, доки його не розчистили наші брати фашисти. От уже постаралися! Сімдесят п'ять тисяч євреїв вивезли до концтаборів або одразу замордували. Підмели під мітлу. Як не захоплюватися такою завзятістю й терплячою

методичністю? Якщо в людини нема вдачі, то треба виробити в собі принаймні методичність. Тут вона, безперечно, зробила чудеса, і я мешкаю в тих місцях, де вчинені найбільші в історії злочини. Можливо, саме це й допомагає мені зрозуміти цього горилу та його недовірливість. Я можу таким чином боротися зі своїм природним нахилом, що невтримно вабить мене до людей. Тепер, коли я бачу нове обличчя, хтось у мені б'є на сполох: "Тихіше! Озирайся на задні колеса! Небезпечно!" Навіть коли в мене виникає симпатія до людини, я тримаюся насторожі. . А чи знаєте ви, на моїй батьківщині, в маленькому сільці під час каральної експедиції німецький офіцер дуже ґречно попросив стару матір самій вибрати, кого з двох її синів розстріляти як заручника. Уявляєте собі, що то — вибрати?

Ось цього? Ні, он того. І дивитись, як його ведуть. Не поглиблюймо питання, але повірте, добродію, будь-які несподіванки можливі. Я знав одного чоловіка, котрий серцем відкидав недовіру. Він був пацифіст, поборник цілковитої, необмеженої волі, любив несхитною любов'ю все людство і всю звірину на землі. Вибрана душа! Так, це вже безперечно. І от під час останніх релігійних воєн у Європі він виїхав жити в село. На порозі своєї хати він написав: "Хай би звідки ви прийшли, завітайте, ласкаво прошу!" І хто ж, по-вашому, відгукнувся на це гостинне запрошення? Фашисти. Вони ввійшли до миротворця, як до себе додому, й випустили йому тельбухи. О, перепрошую, пані! А втім, вона нічого не зрозуміла. Як багато довкола люду, хоча пора пізня, дощ ллє, не перестаючи, вже кілька днів поспіль. На щастя, існує джин, єдиний проблиск у цій пітьмі. Відчуваєте, як він запалює в вас вогонь, золотистий, з мідним полиском? Люблю вечорами тинятися містом і відчувати, як мене зігріває джин. Іноді блукаю цілі ночі, мрію або все розмовляю сам із собою. Ось так, як сьогодні ввечері. Ага, боюсь, що вже заморочив вас. Ні? Дякую, ви дуже ласкаві. Але знаєте, душа переповнена, і тільки-но розтулю рота — слова течуть, течуть. Та ще й ця країна мене надихає. Я люблю цей народ, юрби людей рояться тут на пішоходах, затиснуті на малому просторі між будинками і каналами, оточені туманами, холодною землею і морем, над яким парує, як пара над балією. Люблю цей народ, у голландців двоїста натура: вони тут і

воднораз десь далеко. Еге ж! Ось послухайте їхні важкі кроки по лискучій бруківці, погляньте, як вайлувате вони походжають поміж своїми рундуками, де повно золотавих оселедців і коштовностей барви опалого листу; ви, певне, гадаєте, що вони тут цього вечора? Ви помиляєтесь, як і всі, маючи цих славних людей за плем'я синдиків і купців, гадаючи, що вони підраховують свій зиск і свої шанси на вічне життя, а ліриками робляться тільки вряди-годи, коли, насадивши на голови крислаті капелюхи, беруть урок анатомії. О, як ви помиляєтесь! Правда, вони проходять біля нас, і ви погляньте — де їхні голови? В червоному чи зеленому світному тумані, що його розливають неонові вивіски, що рекламують джин і м'ятний лікер. Голландія — це сон, добродію, золотий імлистий сон, імлистіший вдень, золотавіший уночі, але і вночі і вдень цей сон населений Лоенгрінами, ось такими, як ці молодики, що задумливо їдуть на своїх чорних велосипедах з високим кермом, схожих на жалобних лебедів, що невтомно ковзають по всій країні довкола морів, уздовж каналів. А люди поринають у мрії в неоновому серпанку мідного полиску, вони кружляють на одному місці, вони моляться в золотавому ладані туману — їх уже нема з нами. Вони полинули у мріях за тисячі кілометрів — до Яви, до далекого острова. Вони моляться усміхненим індонезійським божкам, що ними оздоблені в них усі вітрини і що витають зараз десь над нашими головами, а потім ухопляться, як тропічні мавпи, за вивіски й дахи, розташовані драбинками, і відразу нагадують цим зажуреним колоністам, що Голландія — це не лише торгова Європа, але й море, море, що веде до Сіпанго і до тих островів, де люди вмирають шаленими і щасливими. Але ж я розходився, виголосив цілу промову на захист. Перепрошую. Що діяти — така звичка, добродію, покликання. Та й хочеться мені, аби ви краще зрозуміли це місто і сутність речей. Адже ми біля самої їхньої сутності. Ви помітили, що концентричні канали Амстердама схожі на пекельні кола? Звісно, пекла міщанського, населеного лихими снами. Коли приїдеш сюди з інших місць і починаєш проходити цими колами, життя, а отже, і його злочини, стають відчутнішими, похмурішими. Ми тут в останньому колі. В колі тих... А, ви й це знаєте? До лиха, все важче стає визначити, хто ви такий. Але тоді ви розумієте, чому я кажу: осереддя світу саме тут, хоча Голландія й розташована на краю

суходолу. Людина з тонкою організацією збагне цю чудасію. В кожному разі, для читачів газет і блудяг — це остання межа материка. Вони з'їжджаються сюди з усіх кінців Європи і зупиняються довкола внутрішнього моря, на безбарвному піщаному березі. Вони наслухають сирен і марно шукають у тумані обриси суден, потім знову переходять мостами через канали і під дощем вертаються до себе. Змерзнувши, вони заглядають у "Мехіко-Сіті" і всіма мовами вимагають джину. Там я їх і очікую. Отож до завтра, шановний пане і любий співвітчизнику. Ні, ні, ви тепер легко знайдете дорогу. Я доведу вас до мосту — сам я, бачте, ніколи не ходжу вночі по мосту. Дав таку обітницю. Ну, уявіть собі, що хтось у вас на очах кинувся у воду. Одне з двох: або ви кинетесь рятувати бідолаху, а в холодну пору року це загрожує вам загибеллю, або покинете потопельника напризволяще, і від його тихих сплесків, спроб виплисти вас іноді мучитиме дивна гризота. Ну, на добраніч! Прошу? Ви не знаєте, хто ті дами у вітринах? То втілена мрія, пане, мрія! Мандрівка до Індії, що коштує недорого. Ці кралі пропахли екзотичними прянощами. Ви входите, вони зашморгують завіси, і плавання починається. Боги сходять на оголені тіла, океаном дрейфують острови, несамовиті, увінчані розмаяними на вітрі кучмами високих пальм. Спробуйте.

Що таке суддя на покуті? О, я бачу, ви заінтриговані. Далебі, я це сказав без лукавства і можу розтлумачити. В якомусь розумінні це навіть належить до моїх обов'язків. Але спершу я оповім вам дещо про себе — тоді буде й зрозуміліша моя розповідь. Кілька років тому я був адвокатом у Парижі і, слово честі, адвокатом досить відомим. Певна річ, я вам не назвав свого справжнього імені. Я спеціалізувався на "благородних справах", захищав вдів і сиріт. Не знаю, чому боронити їх благородно, адже є лихі вдовиці й люті сироти. Але досить було, аби від підсудного ледь запахло жертвою, як широкі рукави моєї мантії починали розмаюватись. Та ще й як! Чисто тобі буря. Щира душа! їй-Богу, можна було подумати, що сама богиня правосуддя щоночі сходила на моє ложе. Я певен, вас захопив би точно обраний тон моїх промов на захист, щирість мого хвилювання, переконаність, теплота і стримане обурення. Природа дала мені виграшну зовнішність, шляхетні пози

давалися мені легко. Крім того, мене підтримували два щирі почуття. Почуття вдоволеності від того, що я борюся за правду, і несвідома зневага, власне, до суддів. Та зневага, щиро сказати, була не така вже й несвідома. Нині я знаю, що вона мала свої підстави. Але збоку вона видавалася якоюсь пристрастю. Годі заперечувати, що принаймні тепер на суддів у нас сутужно, еге ж? Та я не можу взяти до тями, як це людина наважується виконувати такі дивовижні обов'язки. Судді, одначе, примелькалися мені, і я мирився з їхнім існуванням, як, скажімо, миряться з існуванням сарани. Тільки й того, що навала стрекотливих комах ніколи не приносила мені жодного мідяка, тоді як на прожиття я заробляв собі завдяки суперечкам з цими людьми, яких зневажав. Отож я перебував у таборі справедливості, і цього було досить для мого душевного спокою. Відчуття своєї слушності, втіхи перемогою над супротивником і самоповага — все це, любий пане, потужні пружини, що допомагають вистояти в борні і навіть іти вперед. Позбавте людину цих почуттів, і вона обернеться на скаженого собаку. Скільки злочинів вчинено тільки тому, що винуватець не міг стерпіти думки, що його викрито! Я знав колись одного промисловця. Дружина його була чарівна і викликала загальне захоплення, а він усе-таки зраджував її та ще й просто навіснів від того, що був винний перед нею і що ніхто, навіть він сам, не міг би видати йому свідоцтва про чеснотливість. Що більше виявлялася бездоганність його дружини, то дужче він біснувався. Врешті усвідомлення власної вини стало йому нестерпне. І як, на вашу гадку, він учинив тоді? Перестав її зраджувати? Де там! Він убив її. Так ми з ним і познайомились. Моє становище було куди вигідніше. Я не тільки не ризикував потрапити до табору правопорушників (зокрема, ніяк не міг убити свою дружину, бо був неодружений), а ще й виступав на їхній захист з єдиною умовою, щоб вони були справжніми вбивцями, як ото дикуни бувають справжніми дикунами. Саме моя манера вести захист давала мені велике вдоволення. У своїй професійній діяльності я був воістину бездоганний. Хабарів я не брав, певна річ, до якогось крутійства не опускався ні разу. І, теж рідкісна риса, ніколи не піддобрювався до жодного журналіста, аби він прихильно відгукнувся про мене, ні до чиновника, чия доброзичливість могла б стати мені в пригоді. Десь двічі-тричі мені випадало дістати орден Почесного

легіону, але я відмовлявся зі скромною гідністю, знаходячи в цьому істинну свою нагороду. Нарешті, я ніколи не брав грошей з голоти і ніколи не кричав про те по всіх усюдах. Повірте, добродію, я зовсім не хочу хвалитися. Я не мав тут жодної заслуги: мені завше була смішна жадібність, що заступила в нашому суспільстві місце шанолюбства. Я важив вище. Ось побачите: щодо мене це правильний вислів. Самі поміркуйте, чого ще мені було треба? Я тішився власною шляхетністю, а ми ж бо всі добре знаємо, що це неабияке щастя, хоча задля взаємного заспокоєння ми часто вдаємо, ніби ганимо такі почуття, називаючи їх самозакоханістю. Як там хочете, а я таки радів, що природа дала мені властивість так гостро реагувати на горе вдів і сиріт, що зрештою вона розрослася, розповилася і завжди бувала відчутною в моєму житті. Скажімо, я вельми полюбляв допомагати незрячим переходити вулицю. Тільки-но я помічав ціпок, що нерішуче тицявся на краю тротуару, я так і кидався прожогом, іноді на мить випереджаючи чиюсь уже простягнуту милосердну руку, підхоплював сліпця, забирав його від усіх інших благодійників і лагідно, але рішуче вів його переходом через вулицю, обминаючи всілякі перешкоди, й приводив до тихої пристані — на протилежний бік, де ми з ним розходилися, обидва приємно схвильовані. Достоту так само любив я показувати перехожим дорогу, давати прикурити, допомагати тягти важко навантаженого візка, підштовхувати застряглу на бруківці машину, охоче купував газету в члена Армії спасіння чи букетик у старої квіткарки, хоча й знав, що вона краде квіти на монпарнаському цвинтарі. А ще я любив — розповідати про це найважче — подавати милостиню. Один мій приятель, щирий християнин, признавався, що, коли він бачить, як до його дому суне жебрак, йому спершу робиться якось незатишно. А зі мною було куди гірше: я радів! Але годі про це. Побалакаймо краще про мою чемність. Вона була всім відома та ще й незаперечна. Вона завдавала мені великої радості. Якщо мені іноді так таланило вранці, що я міг поступитися місцем в автобусі чи в метро — звісно, тому, хто його заслужив, — підняти якусь річ, яку впустила стара пані, й подати її, привітно посміхаючись, або хоча б відступити таксі якій людині, що поспішає, то весь день був для мене осяяний цим. Признаюсь, я навіть радів страйкам на громадському транспорті, бо в ці дні міг на автобусній

зупинці посадовити в свою машину когось із безталанних моїх співгромадян, котрі не знали, як їм дістатися додому. Віддати своє місце в театрі, аби якась парочка могла сісти поруч, прислужитися у залізничному вагоні молодій дівчині, люб'язно закинувши її валізу на сітку, надто для неї високу, — всі ці подвиги я звершував частіше за інших людей, бо сам шукав нагоди, а ще тому, що вони давали мені солодку втіху. Мене вважали за людину щедру, та я такий і був насправді. Я виявляв цю рису і в громадській, і в особистій благодійності. Мені анітрохи не було шкода розлучатися з дарованою річчю або з кругленькою сумою; навпаки, я завше добував з тої філантропії маленькі радощі. І далеко не найменшою з них була меланхолійна думка про марність моїх дарів і про вельми ймовірну невдячність у відповідь. Мені було дуже приємно дарувати, але я терпіти не міг, коли мене силували до цього. Підписні листки з їхніми точними цифрами дратували мене. І я давав за ними з нехіттю. Мені хотілося самому розпоряджатися своїми щедротами.

Звісно, все це дрібниці, але вони допоможуть вам зрозуміти, скільки втіхи я знаходив постійно в житті, а надто в своїй професії. От, приміром, зупинить тебе в коридорі Судової палати дружина обвинуваченого, котрого ти захищав тільки в ім'я справедливості чи з жалю, тобто безкоштовно, почуєш, як ця жінка лепече, що тепер уся їхня родина у вічному боргу перед тобою, а ти відповіси їй, що це цілком природно з твого боку, і кожен на твоєму місці вчинив би так само, запропонуєш їй навіть грошову допомогу на чорний день, а потім, аби урвати всі її щиросердні слова й зберегти правдивий їх резонанс, поцілуєш руку бідолашці і цим завершиш розмову. Ні, то висока втіха, любий пане, недоступна вульгарному шанолюбству. Ти ніби піднімаєшся на вершину шляхетності, яка не потребує ніякого заохочення. Зупинімося на цих високостях. Тепер ви вже розумієте, звичайно, що я хотів сказати, заявивши, що я "важив вище". Я правильно назвав це "вершиною шляхетності", єдиною, на якій я міг жити. Так, я почував себе вільно, тільки коли дерся вгору. Навіть у житейських дрібницях мені завше хотілося бути вищим за інших. Тролейбусу я віддавав перевагу перед вагонами метро, автобусу перед атомобілем, терасам перед

антресолями. Я люблю спортивні літаки, коли над головою розпросторюється небо, а на пароплавах завжди обираю для прогулянок верхню палубу. В горах я тікаю від ущелин, видираюсь на плато й перевали. Якщо вже рівнина, то полонина, на менше я не згоден. Аби доля мені судила вибирати собі якесь ремесло, скажімо, токаря чи покрівельника, будьте певні, я обрав би дахи і не побоявся б запаморочення. Трюми, льохи, підземелля, гроти, провалля будять у мені жах. Я навіть зненавидів спелеологів, котрим вистачає нахабства забирати перші сторінки газет, і подвиги цих дослідників були мені огидні. Лізти в провалля завглибшки вісімсот метрів та ще й наражатися на ризик не витягти голови з розпадини у скелі (з "сифона", як кажуть ці дурні) — на таке геройство, видавалось мені, могли піти лише якісь збоченці або психопати. В цьому є щось мерзенне.

Природна тераса заввишки п'ятсот-шістсот метрів над рівнем моря, яке ще бачиш, яке залите світлом, — ось де мені дихалося найлегше, а надто коли я там був сам-один, далеко від людських мурашників. Я дуже добре розумів, чому казання, сміливі пророцтва, вогненні дива відбувалися на верховинах. По-моєму, ніхто не міг віддаватися думам у склепах чи у в'язничних камерах (якщо тільки останні не були розташовані в вежах, звідки розгортається широкий краєвид) — там не роздумували, а пліснявіли. Я розумів тих, хто пішов у ченці, а потім став розстригою через те, що вікно келії виходило не на ясні простори, а на глухий мур. Будьте певні, сам я не пліснявів. Щодень і щогодини я на самоті з собою або на людях видирався на високості, розпалював там яскраві ватри і слухав радісні вітальні крики, що долітали знизу. Так я радів життю і власній своїй досконалості. Фах адвоката, на щастя, цілком вдовольняв мої поривання до висот. Він позбавляв мене гіркої образи на моїх ближніх, котрим я завше робив послугу, не бувши їм нічим зобов'язаний. Він ставив мене вище судді, котрого я своєю чергою ставив вище підсудного, а останній зобов'язаний був, звісно, відчувати до мене вдячність. Самого ж мене ніхто не судив: я був безкарний. Я був непідвладний жодній судовій окрузі, не був на помості трибуналу. Я був десь над ним, у колосниках, як боги в античному театрі, які час від часу з допомогою пристрою спускалися, щоб змінити перебіг дійства й

надати йому бажаного напряму. Зрештою жити, вивищуючись над іншими, — ось єдина для нас можливість викликати захоплені погляди і вітальні вигуки натовпу. Дехто з моїх підзахисних, до речі, і вчинив убивство саме з таких мотивів. Кримінальна хроніка в газетах, власна жалюгідна роль у житті і висока думка про себе, безперечно, вкидала їх у сумну екзальтацію. Як і багато людей, їм було вже несила терпіти свою безіменність, і це нетерпляче прагнення прославитись і могло призвести їх до зловісних крайнощів. Адже щоб добитися слави, досить убити консьєржку в своєму домі, тільки й того. На жаль, така слава лукава — надто вже багато на світі консьєржок, які заслуговують, щоб їх шпортонули ножем. На суді злочин весь час на передньому плані, а сам злочинець з'явиться біля рампи ненадовго, його відразу заступлять інші постаті. Словом, за короткі хвилини тріумфу йому доводиться платити надто дорого. А от ми, адвокати, боронячи цих нещасних шанолюбців, справді можемо прославитися водночас з ними і поруч них, але в куди ощадливіший спосіб. Усе це мене й підохочувало докладати похвальних зусиль, аби вони платили якнайменше. Адже, розплачуючись за свої переступи, вони трохи платили й за мою репутацію. Обурення, ораторський хист, хвилювання, які я на них витрачав, звільняли мене від найменшого боргу перед ними. Судді карали, бо винним годилося спокутувати свою провину, а я, вільний від будь-якого боргу, непідсудний, безкарний, існував, вільно ширяючи в райському сяєві. Як же не назвати раєм бездумне існування, любий мій пане? От я й розкошував. Мені зроду не доводилося вчитися жити. Тут я був природженим спритником. Для деяких людей найважливіше завдання — сховатися від нападок, а для інших — ладнати з нападниками. Щодо мене, то я вирізнявся гнучкістю. Коли треба було, тримався просто, коли годилося, замикався в мовчанні, то виявляв веселу невимушеність, то статечність. Я завше був у своїй стихії. Не дивина, що я й тішився великою популярністю, а своїм перемогам у товаристві не знав і ліку. На вроду я був непоганий, вважався і невтомним танцюристом, і скромним ерудитом, любив жінок і воднораз любив правосуддя (а поєднувати ці два нахили не так-то легко), був спортсменом, кохався в мистецтві і в літературі, — але вже, мабуть, годі, а то ви запідозрите мене в самозакоханості. Та все-таки уявіть собі

чоловіка в розквіті літ, здорового нівроку, що аж ніяк не страждає нічницями, чоловіка неабиякого хисту, однаково здібного і в фізичних вправах і в розумовій гімнастиці, ні вбогого, ні заможного, вельми вдоволеного з себе — це вдоволення він виявляє лише в приємній для всіх товариськості. Хіба я не мав слушності вважати, що мені в житті щасливо повелося? Атож, мало кому жилося так просто, як мені. Мені зовсім не доводилося ламати себе, я приймав життя таким, яким воно було згори донизу, з усією його іронією, його величчю і його рабством. Зокрема, плоть, матерія, — словом, усе тілесне, що бентежить і пантеличить багатьох людей, закоханих або самотніх, нітрохи не гнітило мене, а давало самі лише радості. Я створений був для того, щоб мати тіло. Тим-то й розвинулась у мене врівноваженість і спокійна певність себе, що її люди відчували в мені й іноді навіть признавалися, що вона допомагала їм жити. Словом, мого товариства шукали. Часом новим моїм знайомцям здавалося, ніби вони колись уже бачилися зі мною. Життя і люди з їхніми дарами йшли мені назустріч, і я приймав захоплення моїх шанувальників з доброзичливою гордістю. Далебі, я жив таким повнокровним життям, з такою простотою й силою відчував людську сутність, що здавався собі трохи надлюдиною. Виріс я в чесній, але невельможній родині (батько мій був офіцером), але іноді вранці, покірно визнаю, — я почував себе принцом, королевичем або неопалимою купиною. І завважте, прошу, я зовсім не мав себе за наймудрішу людину на світі. Така певність ні до чого не веде, хоча б тому, що нею сповнені легіони дурнолобців. Ні, життя надто вже пестило мене, і я, сором признатися, вважав себе за обранця. Авжеж, обранця серед усіх смертних. Мій великий і незмінний успіх, здавалося мені, дарований самою долею. Так я гадав зі скромності, бо не хотів той талан приписати лише своїй заслузі, мені не вірилося, що поєднання в одній особі таких високих і розмаїтих прикмет було випадкове. Ось чому, живучи щасливо, я відчував, ніби це щастя відпущено мені якоюсь вищою ласкою. Коли я вам скажу, що я затятий безвірник, то вас ще дужче вразить незвичність такого переконання. Звичайне чи незвичайне, воно підносило мене над буденщиною, і я ширяв у високості цілі роки; щиро кажучи, я ще й досі шкодую за тими роками. Довго був я в піднебессі, аж це якось увечері... Та ні, це зовсім інша історія, краще

про неї забути. Може, я в дечому тут перебільшую. Мені жилося так любо, а проте я прагнув усе нових і нових радощів, ніяк не міг вдовольнитися. Пурхав із свята на свято. Траплялося, я танцював цілі ночі, все більше закохуючись у людей і в життя. Іноді такої пізньої шаленої ночі, коли танці, легкий хміль, розпал і загальна жадоба насолод доводили мене до стану ейфорії, і я, зморений, ніби діставшись до краю знемоги, на мить, здавалося, осягав таємницю буття. Але назавтра знемога минала, а разом з нею забувалася й розгадка таємниці, і я знову кидався ловити втіхи. Так я ганявся за ними, завжди захоплений, невситимий, не знаючи, де й коли спинюся, аж до того дня, точніше, до того вечора, коли змовкла музика й погасли вогні. Свято, де я був такий щасливий... Але дозвольте мені звернутися до нашого приятеля примата. Кивніть йому головою на знак подяки, а головне, випиймо зі мною, мені потрібне ваше співчуття. Бачу — така заява вас дивує. Хіба ви ніколи не відчували раптової потреби у співчутті, допомозі, дружбі? Авжеж, відчували. Але я вже звик вдовольнятися співчуттям. Його домогтися легше, і воно ні до чого не зобов'язує. "Повірте, я дуже співчуваю вам", — запевняє співрозмовник, а сам думає нишком: "Ну, ось, тепер перейдемо до інших справ". "Глибоке співчуття" висловлює й голова уряду — його дуже легко висловити потерпілим від якоїсь катастрофи. Дружба — почуття не таке просте. Вона іноді буває тривалою, добитися її важко, але коли ти вже зв'язав себе узами дружби, то попробуй звільнитися від них — не вийде, треба терпіти. І головне, не думайте, що ваші приятелі телефонуватимуть вам щовечора, як би годилося, щоб довідатись, чи не збираєтеся ви вкоротити собі віку або, хоча б, чи не потрібна вам компанія, чи не хочеться вам піти куди-небудь. Та ні, заспокойтеся, якщо вони подзвонять, то саме того вечора, коли ви не самі і коли життя всміхається вам. А на самогубство вони радше самі вас штовхнуть, гадаючи, що це ваш обов'язок перед собою. Хай боронить вас небо від надто високої думки друзів про вашу особу! Що ж до тих, хто зобов'язаний вас любити, я маю на увазі рідних і соратників (ач, який вираз!), — тут зовсім інша пісня. Ті завжди знають, що вам сказати: саме ті слова, що вбивають. Їхні телефонні дзвінки косять, як автоматні черги. Вони вже не схиблять! Снайпери! Прошу? Розповісти про той

вечір? Стривайте, я дійду до нього, майте трошки терпіння. А втім, я й так наблизився до цієї теми, згадавши про друзів і соратників. Уявіть, мені казали, що один чоловік, побиваючись за своїм приятелем, запротореним до в'язниці, щоночі спав не в ліжку, а долі: він не бажав користуватися комфортом, якого позбавили його улюбленого друга. А хто, голубе мій, стане задля нас долі спати? Та хіба я сам спав би так? їй-бо, я хотів би і міг би піти на це. Коли-небудь ми всі зможемо, і в цьому буде наш порятунок. Але досягти його нелегко, бо дружба хибує на неуважність або принаймні вона немічна. Вона хоче, але не може. Мабуть, вона не дуже й хоче? Або ми не такі вже великі життєлюби? Ви помітили, що тільки смерть пробуджує наші почуття? Як палко ми любимо друзів, котрих забрала у нас смерть. Правда? Як ми захоплюємося своїми вчителями, коли вони вже не можуть говорити, бо в рот їм набилася могильна земля. І хвала так легко злітає з наших уст, а може, вони все життя чекали від нас тої похвали. А знаєте, чому ми такі справедливі й великодушні до померлих? Усе пояснюється дуже просто. Ми не скуті щодо них зобов'язаннями. Вони не обмежують нашої волі, ми можемо не поспішати захоплюватися ними і вихваляти їх між коктейлем і побаченням з гарненькою коханкою, — словом, на дозвіллі. Якби вони й зобов'язували нас до чогось, то лише в пам'ять про них, а пам'ять-бо в нас коротка. Ні, ми любимо тільки свіжі спогади про смерть наших друзів, свіже горе, свою скорботу, — себто самих себе. Колись я мав приятеля, якого часто цурався. Нудний був чоловік і все читав нотації. Та коли він захворів і вже на ладан дихав, будьте певні, я, звісно, прийшов. Жодного дня не пропустив. Він упокоївся, стискаючи мені руки, втішений такою відданістю. Набридливій моїй коханці, яка надто часто і марно зазивала мене до себе, стало розуму вмерти молодою. Яке місце вона одразу посіла в моєму серці! Уявіть собі, не просто смерть, а самогубство! Світку мій, яка тоді зчиняється чарівна метушня! Дзвінки по телефону, сповіді серця, умисне короткі фрази, сповнені натяків і тамованого горя і навіть, атож, навіть самообвинувачення. Так уже скроєна людина, мій друже, це істота дволика: вона негодна любити, не люблячи при цьому себе саму. Поспостерігайте за сусідами, коли у вашому домі хтось помре. Усе йшло тихо, мирно, і от, наприклад, помре швейцар. Одразу всі сполошаться,

заметушаться, почнуть розпитувати, скорботно зітхати. Небіжчик готовий до огляду, і от уже йде вистава. Людям треба трагедії, що тут вдієш, то їхній природжений потяг, то їхній аперитив. А втім, про швейцара я заговорив не випадково. В нашому домі був швейцар, справжній ірод, та ще й лихий як чорт, нікчема й злоріка, здатний урвати терпець навіть смиренного ченця-францисканця. За життя я ніколи навіть словом до нього не озвався. Уже самим своїм існуванням він псував мені кров. Та ось він помер, і я пішов на його похорон. Як, по-вашому, чому? За два дні перед похоронним обрядом сталося, до речі, багато цікавого. Дружина покійника була слаба і лежала в постелі, кімната в швейцарській лише одна, а перед її ліжком поставили на підставки труну. Мешканцям доводилося самим брати в швейцарській пошту. Вони відчиняли двері, казали: "Добривечір, пані", вислуховували хвалу небіжчикові, на якого дружина показувала рукою, — а потім ішли, захопивши листи й газети. Що ж тут приємного, правда? І все-таки весь будинок продефілював у цій комірчині, де тхнуло карболкою. І ніхто не посилав замість себе прислугу, ні, всі самі поспішали натішитися видовиськом. Та й слуги теж заглядали туди, вже на додачу. В день похорону виявилося, що труна не проходить у двері. "Ріднесенький мій, — примовляла зі своєї лежанки вдова з захопленим і скорботним подивом, — який же ти був великий!" — "Не турбуйтеся, пані, — озвався розпорядник похорону, — зараз ми нахилимо його і винесемо". Домовину винесли, а далі вмостили на катафалк. І тільки я один (крім колишнього розсильного з сусіднього шинку, постійного, як я зрозумів, почарківця покійника), лише я єдиний провів небіжчика до цвинтаря і кинув квіти на його домовину, напрочуд пишну. Потім я відвідав удову й вислухав подяку від цієї лицедійки. Ну скажіть, що за причина цьому всьому. Ніякої — аперитив, та й годі. Якось випало мені ховати старого співробітника в колегії адвокатів. Звичайний жалюгідний канцелярник, котрому я, проте, завжди потискав руку. До речі, там, де я працював, я всім потискав руки і навіть по двічі на день. Такою сердечною простотою я, сказати б, задешево здобув собі симпатію всіх, необхідну для мого душевного гаразду. На похорон старого голова нашої колегії, звісно, не прийшов. А я вважав за необхідне прийти, хоча на другий день їхав у мандрівку, і це багато хто підкреслював. Але я знав, що мою присутність

буде помічено і вельми приємно для мене витлумачено. Як же інакше! Бачте, мене не зупинив навіть снігопад, що злякав багатьох. Прошу? Та ви не турбуйтесь, я не відхиляюсь від теми. Але спершу дозвольте мені доказати про ту вдову нашого швейцара. Ця вдова, геть витратившись на дороге розп'яття, на дубову домовину із срібними ручками — доказ глибини її скорботи, десь через місяць уже підчепила собі хлюста, який мав гарний баритон. Він її товк, із швейцарської долинав моторошний лемент, але одразу по екзекуції він розчиняв вікно і виспівував свого улюбленого романса: "Жінки, ви ніжні лиходійки!" — "І все-таки..." — бідкалися сусіди. А що, питається, "все-таки"? Все, здавалося, свідчило проти цього баритона. Правда? І вдова теж стерво! А втім, хто доведе, що вони не кохалися? І хто доведе, що вона не кохала померлого чоловіка? До речі сказати, тільки-но той жевжик дав дьору, надсадивши свій голос і кулаки, вірна вдова знов заходилася славословити небіжчика. Зрештою, мені відомо чимало випадків, коли зовнішні обставини ніби промовляють на користь невтішних удів і вдівців, а насправді вони не щиріші і не вірніші, ніж ця дружина швейцара. Я знав одного чоловіка, що віддав двадцять років свого життя хвойді, задля неї він пожертвував усім — приятелями, кар'єрою, пристойністю — і раптом зрозумів, що ніколи не кохав її. Він просто нудився, та й годі, нудився як більшість людей. Ото й вигадав собі життя, зіткане з усіляких ускладнень та драм. Треба, аби що-небудь відбувалося — ось таке пояснення більшості людських конфліктів. Треба, аби що-небудь сталося незвичайне, хай навіть невільництво без кохання, хай навіть війна або смерть. Отож хай живуть похорони! Але я не мав навіть такого виправдання. Мені не було коли нудитися, бо я царював. Того вечора, про який я хочу розповісти, я нудився менше, ніж будь-коли, і зовсім не бажав, аби сталося "щось незвичайне". А проте... Уявіть собі, любий пане, як спускається над Сеною тихий осінній вечір, ще теплий, але вже вогкий. Заходить ніч, небо на заході ще не зблякло, але вже наливається густотою, кволо відсвічують ліхтарі. Я йшов лівим берегом до мосту Мистецтв. Між замкнутими рундуками букіністів мерехтіла річка. На набережній було майже безлюдно. Парижани вже посідали вечеряти. Я наступав на курне жовте листя, яке нагадувало ще про літо. В небі помалу спалахували зорі, минеш ліхтар, трохи одійдеш, вони

займаються яскравіше. Я пив душею вечорову злагоду, тишу, безлюддя. День випав добрий: я перевів через вулицю сліпця, потім справдилося сподівання на пом'якшення вироку моєму підзахисному, він палко потис мені руку; я виявив щедрість у деяких дрібницях, а по обіді в колі приятелів блиснув імпровізованою промовою, напавшись на зашкарублість сердець можновладців та криводушність еліти.

Я зумисне пішов на міст Мистецтв, на той час безлюдний, і, перехилившись через поруччя, став дивитися на річку, ледь видну в пітьмі. Я зупинився навпроти статуї Генріха IV, саме над островом. У мені зростало й ширилось почуття власної сили і ніби якоїсь довершеності. Випроставшись, я хотів був закурити, як то буває в хвилину втіхи, аж це позад мене залунав сміх. Я здивовано озирнувся — нікого. Я підійшов аж до причалу: ні баржі, ні човна. Вернувся на те саме місце, до острова, і ще раз почув за спиною сміх, тільки трошки далі, ніби він линув за водою. Я став як укопаний. Сміх розлягався тихіше, але все ще виразно я чув його позад себе. Звідки він ішов? Нізвідки. Хіба що з води. Тієї миті я відчув, як у мене калатає серце. Повірте, в тому сміхові не було нічого таємничого — такий славний природний, майже дружній сміх, що все ставить на свої місця. Незабаром він зовсім замовк, я нічого більше не чув. Я повернув на набережну, подався вулицею Дофіни й купив зовсім не потрібні мені сигарети. Я був приголомшений, мені перехопило дух. Увечері я зателефонував приятелеві, але не застав його вдома. Хотів піти куди-небудь і раптом почув сміх під своїми вікнами. Я розчинив віконниці. Справді, на пішоході сміялись — якісь молодики весело реготали, збираючись розходитися. Я зачинив вікно, стенувши плечима, зрештою, мене чекала течка з судовою справою. Я пішов у ванну, випив склянку води. Побачив у дзеркалі своє обличчя, воно всміхалося, але усмішка здавалася мені якоюсь кривою. Прошу? Даруйте мені, я замислився. Завтра неодмінно побачимося знову. Завтра, авжеж. Ні-ні, сьогодні нема часу. Та ще й зі мною хоче порадитися отой ведмідь клишоногий. Гляньте на нього, цілком чесний хлопець, а поліція за своєю мерзенною звичкою весь час в'язне до нього. Кажете, в нього фізіономія вбивці? Годі-бо, така міна цілком природна при його фахові. Він справді нальотчик, і ви, звичайно, здивуєтесь, якщо

я скажу, що він розуміється на мистецтві й перепродує картини. Кожен голландець знає смак у малярстві та в тюльпанах. Цьому чоловікові, дарма що він скромний з вигляду, приписують одну з найзухваліших крадіжок. Він украв картину. Яку саме? Я, мабуть, скажу. Не дивуйтеся з моєї обізнаності. Хоча я суддя на покуті, але я маю свого коника, свою енгрову скрипку: я юрисконсульт у цих славних людей. Я вивчив місцеві закони, і в мене з'явилася клієнтура в цьому кварталі, — тут не вимагають показувати диплом. Спершу мені було нелегко, але ж я викликаю в людей довіру — у мене такий приємний щирий сміх, такий міцний потиск руки, а то великі козирі. До того ж я їм допоміг у кількох заплутаних справах, узявшись до них не тільки задля зиску, а й з переконання. Адже якби сутенери та шахраї завжди і всюди не зазнавали кари, то так звані чесні люди мали б себе за геть невинних, любий пане. А по-моєму, стривайте, я вже підходжу до самої серцевини, саме цього і треба уникати. Інакше надто вже кумедно виходило б.

Справді, любий мій співвітчизнику, я вам вельми вдячний за вашу цікавість. От тільки в моїй історії нічого незвичайного нема. Якщо вже вона вам така цікава, врахуйте, що я пам'ятав про той сміх зовсім недовго — кілька днів, а потім забув про нього. Іноді мені здавалося, ніби я його чую десь у собі. Але звичайно я без будь-якого зусилля думав про інше. А втім, признаюсь, відтоді я й не потикався на паризькі набережні. Коли я проїздив там у таксі чи автобусом, усе в мені завмирало і я сторожко дослухався. Але ми спокійно поминали міст, ніколи нічого не ставалося, і я з полегкістю зітхав. Саме в ту пору мені чогось незду жалося. Нічого певного, просто якась пригніченість, а мій добрий настрій де й дівся. Я ходив до лікарів, вони приписували мені тонізуюче. Бувало, підбадьоришся, а потім знову розкиснеш. Жити стало невесело: коли серце щось гризе, то й з тіла спадаєш. Іноді мені здавалося, ніби я трохи розучився робити те, чого ніколи не вчився, але так добре вмів — жити. Так, ось тоді усе й почалося.

А знаєте, сьогодні ввечері я не в формі. Не клеїться в мене розповідь, їй-бо, язиком не владаю, і все красномовство вичерпалося. Певне, то через погоду. Якось важко дихається, повітря таке важке,

просто давить на груди. А що як нам, любий співвітчизнику, пройтися містом? Не проти? Дякую. Погляньте, які гарні вечорами канали! Я люблю, коли потягне вітерець над цими затхлими водами, принесе запах листу, розмоклого в каналах, і могильний дух, що йде від човнів, навантажених квітами. Ні, ні, в моїй любові до цих пахощів немає нічого хворобливого, збоченого. Навпаки, я свідомо намагаюся звикнути до них. Щиро кажучи, я змушую себе милуватися на ці канали. Але над усе на світі я люблю Сіцілію, вона така прекрасна, коли стоїш на верхів'ї Етни, ще осяяній сонцем, а острів і море лежать під твоїми ногам. Ява теж гарна, але тільки в сезон пасатів. Так, замолоду я побував там. Словом, я люблю острови. Там легше царювати. Який пишний будинок, погляньте. А дві скульптури, що ви там бачите, то голови негрів-невільників. Будинок належав работорговцеві. О, в ті часи люди вели гру відкрито. Сміливі були ділки. Не бентежачись, заявляли: "Ось мій дім, я багатий, торгую рабами, продаю чорне м'ясо". Спробуйте уявити собі, це б хтось сьогодні прилюдно признався, що займається тихим промислом? Ото був би скандал! Чого б тільки, уявляю, не наговорили мої паризькі побратими! В цьому питанні вони непохитні, вони одразу б випустили два-три маніфести, а може, й більше! Поміркувавши, я теж приєднав би свій голос до їхнього хору. Рабство? Га, та ми, звісно, проти! Звісно, ми змушені запровадити його в своїх маєтках чи на фабриках — то звичайнісінька річ, але хвалитися такими ділами! Це вже неподобство! Авжеж, я добре знаю, без панування й рабства годі обійтися. Кожному з нас невільники потрібні, як повітря. Адже наказувати так само необхідно, як дихати. Хіба неправда? Навіть найбезталаннішому доводиться наказувати.

Навіть людина, яка стоїть на останньому щаблі соціальної ієрархії, має подружню чи батьківську владу. А якщо хто не одружений, то може наказувати своєму псові. Словом, найістотніше, аби ти міг гаркнути, а тобі не сміли огризнутись. "Батькові не смій суперечити". Ви знаєте цю вимогу? Чудне все-таки правило. Кому ж і суперечити в цьому світі, як не тому, кого ти любиш. Але в певному розумінні це слушне правило. Треба ж, аби за кимось лишалося останнє слово. А то ти скажеш слово, а тобі у відповідь два, так суперечка ніколи не дійде кінця. Зате вже

влада різко урве будь-які суперечки. Далеко не відразу, але ми збагнули цю істину. Ви, певне, помітили, що наша бабуся-Європа почала нарешті філософувати так, як слід. Ми вже не кажемо, як за колишніх простодушних часів: "Я думаю так-то і так-то. Які у вас заперечення?" У нас тепер тверезі погляди. Діалог ми заступили спільними заявами: "Істина в тому-то и тому-то. Можете з нею не згоджуватися, мені байдуже. Але через кілька років утрутиться поліція і покаже вам, чия була слушність". Ах, люба наша плането! Все на ній тепер ясно. Ми одне одного знаємо і вже зрозуміли, на що кожен здатний. Ось стривайте, я наведу для прикладу себе, не змінюючи, однак, теми. Я завжди хотів, щоб мені прислуговували з усміхом. Якщо у прислуги смутний вираз, це псувало мені настрій. Звісно, вона мала право сумувати, але, гадав я, для неї самої ліпше було б, якби вона прислуговувала всміхаючись, а не плачучи. Хоча, власне, це було б ліпше не для неї, а для мене. Проте скажу, не хизуючись, моє міркування не було несосвітенною дурницею. І ще одне — я завжди відмовлявся обідати в китайських ресторанах. Чому? Бо в присутності білих азіати, коли вони мовчать, то часто прибирають зневажливого вигляду. Природно, зневажливий вираз зберігається в них і коли вони обслуговують нас за столиком. Ну як тоді поласувати курчам, а головне, як думати, дивлячись на них, що ми вищі за жовтошкірих.

Отож скажу по щирості, рабство, а надто рабство усміхнене, просто необхідне. Але ми повинні приховувати ного. А що нам годі обійтися без рабів, то чи не краще називати їх вільними людьми? По-перше, з принципу, а по-друге, щоб не оздоблювати рабів. Повинні ж ми їм якось компенсувати, правда? Тоді вони завжди усміхатимуться, і в нас буде спокійно на душі. А інакше нам стане непереливки: почнемо копирсатися в собі, шаленіти від клятих роздумів, навіть можемо зробитися скромними — всього можна сподіватися. Тому ніякої показухи. Нахабна вивіска з головами негрів просто ганьбаї Справді, якщо кожен почне говорити щиро, розкривши свої справжні заняття, свою особу, ніхто одне одному в очі не гляне! Уявіть собі таку візитну картку: "Дюпон — філософ і страхополох", або "жмикрут і християнин", або "гуманіст і перелюбник" — називайся, як хочеш, будь ласка. Та це ж

було б суще пекло! Авжеж, у пеклі так і має бути: вулиці з вивісками, і годі щось довести. Ярлик начеплено раз і назавжди. їй-Богу, раджу вам, любий земляче, подумати трошки, який буде ваш ярлик? Мовчите? Ну нічого, потім відповісте. Принаймні я свій ярлик знаю: "Дволикий. Чарівний Янус". Угорі гасло: "Не ймiть йому віри". А на візитних картках буде видрукувано: "Жан-Батіст Кламанс, лицедій". Знаєте, невдовзі після того вечора, про який я розповідав, з'явилось, як я помітив, щось нове у моєму поводженні. Розлучаючись з іще одним сліпцем на пішоході, до якого я допоміг йому дістатися, я на прощання скинув капелюха і вклонився сліпцеві. Той уклін, очевидно, призначався не для сліпця — адже той не міг мене бачити. Тоді ж для кого? Для публіки. Роль зіграно, актор уклоняється. Непогано, га? А якось, у ту ж таки пору, власникові автомобіля, який дякував мені за допомогу після аварії, я відповів, що ніхто інший не доклав би стільки зусиль. Зрозуміло, я хотів сказати: "Кожен на моєму місці". Через ту лиховісну обмовку серце мені стис-лось. Адже я вирізнявся, на думку всіх, неперевершеною скромністю.

А насправді, каюся, мій земляче, я завжди як не лусну, бувало, з пихи. "Я", "я", "я" — ото рефрен мого життя, він бринів у кожному моєму слові. Тільки-но я розтуляв рота, як одразу хвалився. І хвалився з неперевершеною скромністю, тут таки я був мастак. Правда, я завжди жив вільно і відчував свою силу. Та ще й був зовсім вільний від зобов'язань перед іншими людьми з тої простої причини, що я істота небуденна і неповторна. Бачте, я завжди мав себе за най-мудрішу людину, до того ж наділену досконалішими органами чуття: наприклад, я чудово стріляв, прекрасно водив машину, був найкращим коханцем. Навіть там, де легко було переконатися, що я відставав від інших, скажімо, на тенісному корті, бо в теніс я грав пересічно, але примудрявся переконати себе, що аби я мав час на тренування, то змагався б із чемпіонами. Свою перевагу я вважав за безперечну, тому тримався самовдоволено й безжурно. Якщо я опікувався ближнім, то лише з поблажливості, без будь-якої принуки, і тому ще більше заслуговував на похвалу і міг піднестися ще вище в своїй любові до самого себе. Всі ці істини та деякі інші відкрились мені помалу після

того пам'ятного вечора, про який я вже вам розповідав. Не зразу, ні, і спершу не дуже виразно. Спочатку треба було, щоб до мене вернулася пам'ять. Поступово я почав бачити ясніше, розібрався в тому, що знав. Раніше мені завжди полегшувала життя дивовижна здатність забувати. Я забував геть усе, і насамперед свої рішення. Війни, самогубства, любовні драми, людське убозтво — мене все це не обходило. Власне, я звертав увагу на всілякі лиха, але тільки поверхово, про людське око. Інколи я нібито палко переймався справою, геть чужою моєму повсякденному життю. Але, по суті, залишався до неї байдужим, крім тих випадків, коли хтось обмежував мою волю. Так, усе ковзало по поверхні моєї душі. Будьмо справедливі: траплялося, моя забудькуватість була похвальною. Ви, звісно, здибали людей, котрі через свою побожність повинні прощати і справді прощають усі кривди, але ніколи їх не забувають? Я ж не з такого тіста, аби прощати, але зрештою завжди забував їх. І кривдник, який гадав, що я ненавиджу його, дивом дивувався, побачивши, з якою щирою усмішкою я вітаю його. Тоді, залежно від своєї вдачі, він захоплювався величчю моєї душі або гордував мною за полохливість, і гадки не маючи, що причина куди простіша: я вже все забув, навіть його ім'я. Отже, моя великодушність пояснювалася тим самим природним ґанджем, що робив мене невдячним або байдужим до людей. Так я й жив день у день, і одне мав на думці: моє "я", моє "я", моє "я". День у день — жінки, день у день — шляхетні промови і блуд, буденний, як у собак, день у день одне й те саме — хоч плач; але щодня я був сповнений любові до себе і міцно стояв на ногах. Так спливало життя, дуже поверхове, все, сказати б, у словах, несправжнє. Стільки книжок, але Їх ледь перегорнуто, стільки приятелів, але їм навряд чи віддаєш бодай крихту серця, стільки жінок, але які скороми-нущі ці взаємини! Чого я тільки не виробляв з нудьги і в пошуках розваг! Жінки, живі люди йшли за мною, намагалися ухопитись за мене, але, на лихо, їм зовсім не таланило. На лихо для них. Адже я швидко їх забував. І завжди пам'ятав тільки про себе. Помалу до мене, одначе, вернулася пам'ять. Ні, я сам звернувся до неї, і тоді воскресли спогади, що довго чекали на мене. Але перш ніж розповісти про них, дозвольте, любий земляче, навести кілька прикладів (певен, вони вам стануть у пригоді), — прикладів тих відкриттів, що їх я зробив під час

своїх пошуків. Якось я вів машину і на мить забарився натиснути на стартер, коли спалахнуло зелене світло: наші терплячі громадяни заходилися без упину сигналити мені в спину, і тут мені згадалася одна пригода, що сталася зі мною за таких самих обставин. Того разу мене випередив мотоцикліст, дрібний сухорлявий чоловічок в окулярах і штанях гольф. Випередив і зупинився якраз переді мною, виїхавши на червоне світло. Мотоцикліст вимкнув двигун, а двигун раптом заїло, і він марно намагався запустити його. Спалахнуло зелене світло, і я з незмінною моєю чемністю прошу мотоцикліста: "Відштовхніть, будь ласка, свою машину, дайте проїхати". А той чоловічок нервується, б'ється над своїм заглухлим мотором. І відповідає мені за всіма правилами паризької ґречності, щоб я забирався до дідька. Я наполягаю так само чемно, але вже з ноткою нетерплячки в голосі. Мене відразу ж попереджено, що зараз від мене й мокрого місця не лишиться. А позаду вже знову сурмлять клаксони. Тоді я твердим тоном прошу мотоцикліста триматися поштиво й згадати, що він заважає вуличному рухові. Дратівливий добродій, якому урвався терпець через зловісну впертість його мотора, заявив мені, що коли я бажаю дістати в пику, то він охоче відважить мені лящів. Таке хамство обурило мене, і я вийшов з машини, наміряючись нам'яти вуха недотепному лихословові. Я завжди мав себе не за полохливого (мало що думаєш про себе), я був на голову вищий за свого супротивника, й біцепси мене ніколи не підводили. І тепер я ще певний, що гору взяв би я, а не цей вишкребок. Але тільки-но я ступив на брук, одразу зібралась юрма, з неї вийшов якийсь тип, кинувся до мене й заявив, що я послідущий негідник і що він не дозволить мені вдарити людину, котра не може злізти з мотоцикла і тому — в невигідному проти мене становищі. Я обернувся до цього мушкетера, правду кажучи, навіть не побачив його. Не встиг я повернути голову, як тут оглушливо затріскотів мотоцикл, а мотоцикліст щосили зацідив мені в вухо. Перш ніж я збагнув, що сталося, він помчав геть. Розгубившись, я несамохіть підступив до мого д'Артаньяна, але тут почався відчайдушний концерт — позаду зібралася ціла валка машин. Знову блимнуло зелене світло. І тоді я, все ще розгублений, замість нам'яти чуба дурневі, який кинувся на мене, смиренно відступив у кабіну й поїхав, а дурень послав мені навздогін: "Що, маєш?" — І я не забув ще й

досі про цю образу. Скажете, дріб'язкова пригода. Згоден. Але я довго не міг її забути — ось що важливо. Правда, я мав чим виправдатися. Хай я не дав одкоша, але в боягузтві мене винуватити годі.

Мене заскочено зненацька, на мене налетіли з двох боків, я розгубився, а тут іще клаксони зовсім збили мене з плигу. Проте я відчув себе таким нещасним, мені все здавалося, ніби я зробив щось ганебне. І все згадувалося, як я задкую до своєї машини, не давши відсічі, і мене проводжають глузливі погляди рбззяв, потішених моїм приниженням, тим більше, що я мав на собі елегантну ясно-синю пару. В вухах мені бриніло знову: "Що, маєш?" І ці слова, здавалось, я цілком заслужив. Словом, я сів у калюжу, прилюдно виставив себе боягузом. Правда, так склалися обставини, але ж обставини завжди бувають. Опісля я добре знав, що мені слід було зробити. Коротким боксерським ударом збити з ніг д'Ар-таньяна, скочити в машину, кинутися навздогін за тою печерицею, що вдарив мене, дістати його, притиснути ного мотоцикл до пішоходу, відтягти грубіяна вбік і дати йому заслуженого чосу. Безліч разів прокручував я в своїй уяві цей короткий фільм, з деякими варіантами, але нічого не вдієш — пізно! І мене кілька днів гризла ниця лють. На тобі, знову дощ! Може, перечекаємо під цим ґанком? Чудової То про що я говорив? Ага, про гонор! І от, згадуючи про цю пригоду, я збагнув її значення. Просто, мої мрії не витримали перевірки дійсністю. Мені здавалося, що я людина повноцінна, що я завжди змушую публіку шанувати себе як особистість і як професіонала. Наполовину Сердан, наполовину де Голль, якщо хочете. Словом, я хотів бути першим у всьому. Тому я завжди величався, кокетував, показував більше фізичну спритність, ніж розумові здібності. Проте, мовчки стерпівши прилюдну образу, я вже не міг мати про себе колишню приємну думку. Аби я справді був поборником правди й розуму, як я собі уявляв, хіба мене зачепила б ця пригода, вже забута очевидцями? Я б тільки досадував на те, що спалахнув через дрібницю, а спалахнувши — не стримався, не погамував свого гніву. А натомість мені кортіло помститися кривднику, зійтися з ним і перемогти. Певне, я й не поривався до того, щоб стати найрозумнішою і най-великодушнішою людиною в світі, а бажав одного: зробитися дужчим за всіх, хоча б і

вдавшись для цього до найпри-мітивніших засобів. Але, щиро кажучи, кожен інтелігент (ви це добре знаєте) мріє зробитися гангстером і панувати над суспільством тільки брутальною силою. А що це не так легко, як можна уявити, начитавшись відповідних романів, то такі мрійники кидаються в політику і лізуть у найзапеклішу партію. Байдуже, якщо ми принизимо свій розум, зате допнемося до влади. Я відкрив у своїй душі солодкі мрії — стати гнобителем. Нарешті я дотямив, що стою на боці злочинців, на боці підсудних, бо їхні злочини не завдали мені шкоди, їхня вина запалювала моє красномовство, бо я не був їхньою жертвою. А коли б вони загрожували мені, я не тільки став би їхнім суддею, а навіть більше, я ладен був стати гнівливим можновладцем, проголосити їх поза законом, віддати їх на муки, кинути на коліна, потоптати. З такими бажаннями, мій любий співвітчизнику, важкувато вірити й далі в своє покликання слугувати правосуддю, боронити вдів і сиріт. Ач, як дощ припустив, отже, часу маємо доволі, і я, мабуть, зважуся розповісти вам про нове відкриття, зроблене слідом за цим, коли я покопався в своїй пам'яті. Дозвольте? Сядьмо тут на лаві, у сховку. Скільки вже сторіч голландці, попихкуючи люльками, бачать одне й те саме: як дощ поливає канали. Я збираюся розповісти вам доволі складну історію. Цього разу мова піде про жінку. До речі, у жінок я завжди мав успіх, навіть не дуже й упадаючи коло них. Не скажу, що я давав їм щастя або вони робили мене щасливим. Я мав успіх, та й годі. Я домагався свого майже завжди, коли мені цього хотілося. І уявіть собі, я здавався жінкам чарівним! Ви знаєте, що таке чар? Уміння відчути, що тобі кажуть "так", хоча ти ні про що не питав. Так і було в мене колись. Все це дивує? Не заперечуйте, годі-бо! При моїй теперішній фізіономії ваш подив цілком природний. Леле, з віком кожен набуває тієї подоби, якої заслуговує. А вже моя... Та однаково! Факт лишається фактом: свого часу мене вважали чарівним, і я тішився успіхом.

Я не мав жодного розрахунку, я захоплювався щиро чи майже щиро. Моє ставлення до жінок було цілком природне, невимушене. І, як то кажуть, легке. Я не вдавався до облесливості, хіба лише до тої, очевидної, впертої, що її жінки мають за честь для себе. Я їх любив — за висловом загальновживаним, тобто ніколи не любив жодної.

Жінконенависництво мені завжди здавалося вульгарним, непристойним, і майже всіх жінок, котрих знав, я вважав кращими за себе. Однак, хоч я і ставив їх високо, а частіше користувався їхніми послугами, ніж слугував їм сам. Як тут щось зрозуміти? Бачте, справжнє кохання — річ виняткова, вона трапляється два-три рази на сторіччя. А в більшості випадків кохання — породження пихи або нудьги. Щодо мене, то я аж ніяк не був героєм "Португальської черниці". В мене зовсім не зашкарубла душа, а навпаки, душа, сповнена ніжності, і я легко плачу. Ось тільки мої душевні поривання й почуття розчулення звернені на мене самого. Зрештою не можна сказати, що я ніколи нікого не любив. Ні, таки одна незмінна любов була у моєму житті — об'єктом її був я сам. Якщо глянути під цим кутом, то після неминучих труднощів, природних у юному віці, я швидко збагнув суть справи: хтивість, відверта хтивість запанувала в моєму любовному житті. Я шукав лише насолод і перемог. До речі, тут помагала моя комплекція, природа була до мене щедра. Я неабияк цим пишався, і вже не можу сказати, з чого я більше радів — з утіх чи з свого престижу. Ну от, ви, певне, скажете, що я знов вихваляюся. Хай це хвастощі, але пишатися мені тут нема чим, хоча все й щира правда. У кожному разі, чуттєвість, як уже говорити тільки про неї, була в мені така сильна, що задля десятихвилинних любощів я б зрікся батька-матері, навіть якби по тому й каявся гірко. Та що там казати! Саме всі розкоші й були в цій скороминущості, в тому, що інтрижка не затягувалася й не мала наслідків. Звісно, в мене були моральні засади, наприклад: приятелева дружина священна. Але вельми щиро й простодушно я за кілька днів до вирішальної події позбавляв своєї дружби одуреного чоловіка. Чуттєвість. А може, не треба це так називати? У чуттєвості самій по собі нема нічого огидного. Будьмо поблажливі й краще вже назвімо потворністю природжену нездатність бачити в коханні щось інше, крім відомого акта. Ця потворність була, зрештою, мені вигідна. В парі з моєю забудькуватістю вона сприяла моїй свободі. Ба навіть додавала мені якоїсь неприступності й незалежності, а це було запорукою моїх нових перемог. Мені завжди чужа була романтика, але я був героєм багатьох романів. Далебі, наші коханки мають чимало спільного з Бонапартом: вони завжди гадають перемогти там, де всі інші зазнали поразки.

Зрештою, в тих любощах я гамував не лише свою хтивість — то була для мене також гра. В жінках я бачив партнерок до своєрідної гри, де вони наче боронили свою цноту. Бачте, я терпіти не можу нудьгу й ціную в житті самі розваги. Навіть найблискучіше товариство швидко мені набридає, але мені ніколи не буває нудно з жінками, котрі мені подобаються. Сором признатися, але я віддав би десять бесід з Ейнштейном за перше побачення з гарненькою статисткою. Правда, на десятому побаченні я став би зітхати за Ейнштейном або за доброю книжкою. Але загалом високі матерії цікавили мене тільки в проміжках між любовними пригодами. Скільки разів бувало, стоячи отак на пішоході з приятелями, я губив провідну думку в палкій суперечці лише тому, що в цю хвилину вулицю переходила якась звабливиця. Отож я грав. Я знав, що жінки не люблять, коли до мети йдуть надто швидко. Спершу потрібна щира розмова, ніжність, як вони кажуть. На слово мені ніколи не було сутужно, я ж адвокат, на ніжні погляди так само — недарма ж я в полку виступав на аматорській сцені. Ролі я міняв часто, але п'єска, власне, була та сама. Я мав коронний номер: незбагненна зваба, "щось таке" немислиме, безпричинне, непоборне, хоча я геть утомився від кохання і таке інше — дуже давня роль у моєму репертуарі, але завжди цікава для публіки. Був ще й другий випадок: таємниче раювання, котрого не давала мені досі жодна жінка; можливо, І навіть напевне, мить щастя буде коротка — хто за себе може ручитися! — але вона ні з чим незрівнянна. А головне, я відпрацював невеличку тираду, яка завжди подобалася. Я певен, вона й вам сподобається. Сутність цієї тиради в гіркому й покірному визнанні, що я нікчема і жаліти мене нічого, я вже своє віджив і ніколи не зазнав щастя, а за те щастя я віддав би все на світі, на жаль, уже надто пізно. Про причини цього непоправного загадкового запізнення я мов чав, знаючи, як вигідно оповивати себе таємницею. В певно му розумінні я вірив у те, що говорив, — я вживався у роль. Не дивина, що й мої партнерки також поспішали вийти на кін. Найчутливіші з моїх приятельок намагалися "зрозуміти мене" і вкидалися в журливі сповіді. Інші ж, задоволені з того, що я поважаю правила гри і спершу проваджу делікатні розмови, самі не раз переходили в наступ. Отож я вигравав щоразу двічі: не тільки гамував свою хіть, але й тішився почуттям вдоволеної любові до

себе, переконую чись у своїй владі. І коли навіть траплялося, що деякі мої партнерки давали мені всього лише пересічну втіху, я вряди-годи і далі призна чав їм побачення — на це штовхало мене розпалене ба жання, що його загострювала розлука, і готовність озватися на нього, пробуджувана в моїй колишній спільниці: мені кортіло переконатися, що пута ще не порвано остаточно: варто мені тільки захотіти, і все почнеться спочатку. Іноді я брав з жінок присягання не віддаватися нікому іншому, крім мене, — так мене це непокоїло. Але ні серце, ані уява не брала участі в цій грі. Самовдоволення так укорінилося в мені, що я не міг би уявити, попри всю очевидність, щоб жінка, зваблена мною, могла колись належати іншому. А втім, присягання, що його я вимагав, зв'язувало тільки жінку, а мені давало волю. Покинута мною не належатиме нікому, отож можна з нею розірвати, а інакше це майже завжди було просто немислимо. Стосовно жінок, то перевіркою раз і назавжди встановлено міцність і тривалість моєї влади над ними. Цікаво, хіба ні? А все ж так воно й є, любий співвітчизнику. Одні благають: "Кохай мене!" Інші: "Не кохай мене!", але є ще одне поріддя людей, найгірше і найзлощасніше, вони кажуть: "Не кохай мене і будь мені вірною". Та тільки перевірка ніколи не буває остаточною, її треба поновлювати з кожною новою коханкою. Повторюєш, повторюєш — і складається звичка. Невдовзі вже говориш, не думаючи, вже виробляється рефлекс, і ось уже одного дня береш, не відчуваючи по-справжньому потягу. Повірте, для декого найважче над усе на світі не взяти того, чого не бажаєш. Дійшов до такого і я, і не зайвим буде сказати, що жінка ця не дуже мене хвилювала, хоча вабила своєю вродою, в якій було щось покірне і хтиве. Щиро сказати, втіха була така собі, як і годилося чекати. Але я ніколи не страждав ніякими комплексами і швидко забув про ту особу, поклавши собі не зустрічатися з нею. Я гадав, вона нічого не помітила, мені навіть невтямки було, що вона може мати на це власну думку; адже вона була така скромна, така несхожа на інших жінок. А за кілька тижнів я дізнався, що вона довірчо розповіла третім особам про мою недостатню мужність. Мене шпигнула образа, я відчув себе обдуреним: виходить, вона не така вже й пасивна, як я гадав, та й проникливості їй не бракувало. Однак я знизав плечима і роблено засміявся. Ні, я засміявся

щиро, бо надто вже мізерний був цей випадок . Якщо тільки є царина, де скромність має бути правилом, то це саме інтимне життя з усіма його несподіванками, правда ж? Так ні, кожен хоче взяти гору над іншим, навіть у думках, на самоті з собою. І, незважаючи на те, що я знизав плечима, знаєте, як я повівся? Трохи згодом я знов побачився з тою жінкою, постарався її полонити і знов заволодів нею. То було не надто важко: жінки теж не люблять розчарувань. І відтоді я заходився майже несвідомо мучити її на всі лади. Я кидав Ті і брав знову, змушував віддаватися мені в неслушний час і в неслушному місці, я поводився з нею так брутально, що зрештою навіть прихилився до неї, як ото темничник прихиляється до свого в'язня. І так тривало дотих, доки вона в нестямному пориві болісної й вимушеної жаги віддала хвалу тому, що її поневолювало. Відтоді я почав уникати п. А згодом і геть забув. Незважаючи на вашу чемну мовчанку, я згоден з вами: в цьому романі мій вибрик не вельми дотепний. Але пригадайте своє власне життя, мій любий земляче! Поворушіть у пам'яті й ви напевне знайдете щось схоже на мою пригоду і трохи згодом розповісте мені про неї. Щодо мене, то коли я згадував що інтрижку, то завжди сміявся. Але вже іншим сміхом, схожим на той, що його я почув на мості Мистецтв. Я сміявся зі свого балакунства й своїх промов на суді. Навіть дужче зі своїх промов, аніж з патякання з жінками, їм-бо, я принаймні брехав дуже мало. В усьому моєму поводженні так виразно, без викрутів промовляв інстинкт. Любовний акт, скажімо, це ж освідчення. Тут і голе себелюбство, тут і пиха, а інколи й справжня шляхетність. Власне, в цій злощасній історії ще більше, ніж в інших моїх романах, і більше, ніж я сам гадаю, я був щирий, бо ясно показав, хто я такий і як би міг жити. Але навіть тоді, ні, саме тоді, коли я поводився так, як розповів оце, — в моєму приватному житті було більше гідності, ніж у моїх пишномовних адвокатських теревенях про невинність та правосуддя. Принаймні, придивляючись до свого поводження з жінками, я не міг помилятися щодо істинної суті моєї вдачі. Людина ніколи не буває лицеміром у своїх утіхах, десь я вичитав таку думку або ж сам до неї додумався. Правда ж, влучно сказано, любий мій співвітчизнику? Коли я згадую, як важко мені давалося остаточно порвати з жінкою, — так важко, що в мене через це бувало по кілька зв'язків одночасно, я аж ніяк не приписую це ніжності

свого серця. Зовсім не вона керувала мною, коли одна моя коханка, натомившись чекати Аустерліца нашої жаги, збиралася піти геть. Я одразу ж розкривав їй обійми, робив усілякі поступки, ставав красномовний. Я будив у ній ніжність і солодке розчулення, а сам спізнавав ці почуття лише про людське око і був стурбований тільки загрозою розлуки та втрати жіночої прихильності. Правда, іноді мені здавалося, ніби я дійсно страждаю. Але варто було бунтівниці покинути мене, як я легко її забував; а втім, я пам'ятав про неї анітрохи не більше, якщо вона зважувалась вернутися. Ні, не кохання і не великодушність підстьобували мене, коли мені загрожувала небезпека бути покинутим, а тільки бажання лишатися коханим і діставати те, що, на мою думку, мені належало. Переконавшись, що мене кохають, я знову забував про партнерку, зате сам сяяв, радів і знову робився милий та симпатичний. До речі сказати, знову завойована прихильність гнітила мене. В хвилини роздратування я казав собі, що ідеальною радою була б смерть закоханої в мене жінки. Смерть, по-перше, зміцнила б нашу близькість, а по-друге, позбавила б її щонайменшої принуки. Але ж не можна бажати всім смерті й вигубити зрештою всю людність на землі задля того, щоб я мав необмежену волю, яка інакше й немислима. Проти такого засобу повставала моя чутливість і моя любов до людей. Єдине глибоке почуття, яке мені випадало спізнавати, протягом усіх цих любовних інтриг, була вдячність, коли все йшло добре і коли мені давали спокій та цілковиту свободу дій. Ах, який я бував милий і ґречний з жінкою, якщо допіру побував у ліжку іншої, я ніби переносив на них усіх ту вдячність, яку відчував до одної з них. Хоч би яка плутанина була в моїх почуттях, сутність їхня була одна: я утримував коло себе своїх коханок і друзів задля того, щоб скористатися їхньою любов'ю, коли заманеться. Я сам визнавав, що міг би жити щасливо тільки тоді, коли на всій землі всі люди або принаймні якнайбільше людей звернуть погляди на мене, ніколи не знатимуть іншої прихильності, не знатимуть незалежності, ладні будь-якої хвилі відгукнутися на мій поклик, приречені зрештою на безплідність аж до того самого дня, коли я ощасливлю їх променем свого світла. Загалом, аби жити щасливо, мені треба було, щоб мої обранці зовсім не жили. їм належало діставати частку життя лише вряди-годи, і тільки з моєї ласки. Ох, повірте, мені

зовсім не дає втіхи розповідати про це. Варто згадати про ту пору мого життя, коли я вимагав усього і нічогісінько не давав натомість, коли я змушував багатьох людей слугувати мені, а їх самих ніби ховав у холодильник, щоб мати їх завжди напохваті і могти користатися ними в разі потреби, далебі, вже й не знаю, як назвати те втішне почуття, що виникає тоді в мене. Можливо, це сором? Скажіть-но, любий земляче, адже сором трохи палить душу, еге ж? Тоді це, либонь, сором або одна з тих безглуздих емоцій, що заторкують гонор. І в кожному разі, мені здається, ніби це почуття не полишає мене від тої пригоди, що цвяшком засіла в пам'яті. Я повинен розповісти про неї, більше не можу відкладати, незважаючи на всі свої відступи, а в них я виявив стільки ретельності, стільки винахідливості, що, сподіваюся, ви віддасте мені належне. Дивіться, вже передощило! Будьте такі ласкаві, проведіть мене додому. Я втомився. Дивна річ, утомився не тим, що багато говорив, а на саму думку про те, що мені лишається ще розповісти. Ну, почнімо. Згадаймо в кількох словах головне моє відкриття. Буду стислий. Та й навіщо зайві балачки. Геть запони, що ними огортають голу статую, геть пишні промови! Отож. Якось листопадової ночі, років через три після того вечора, коли мені здалося, що хтось сміється за моєю спиною, я вертався додому лівим берегом Сени і перейшов її по Королівському мосту. Була година ночі. Дрібний дощик, точніше, мжичка розігнала рідких перехожих. Я вертався від своєї коханки, котра, мабуть, уже заснула. Мені було гарно, я відчував легеньку втому, заспокоєне тіло зігрівала кров, пробігаючи жилами нечутно, як цей осінній дощик. На мосту хтось стояв, перехилившись через поруччя, ніби дивився в річку. Підійшовши ближче, я побачив, що це молода тоненька жінка, вся в чорному. Між чорними її косами і коміром пальта видніла смужка шиї, біленької, мокрої від дощу шийки, і це трохи схвилювало мене. Повагавшись, я рушив далі. Перейшовши міст, я подався набережною до бульвару Сен-Мішель, де я тоді мешкав. Я вже ступив кроків із п'ятдесят і раптом почув шум — він здався мені оглушливим у нічній тиші, шум упалого в воду тіла. Я зупинився як стій, але не обернувся. Й одразу пролунав крик. Потім хтось закричав ще і ще, але крики долинали вже здалеку, ніби за водою. Далі все стихло. Тиша, що запала зненацька в густій пітьмі, видавалася мені нескінченною. Я хотів

утекти і не міг поворухнутися. Я весь тремтів від холоду й хвилювання. Я казав собі: "Треба швидше, швидше" — і відчував, як нездоланна знемога сковує мені тіло. Не пам'ятаю, що я тоді думав: "Надто пізно, надто далеко" — або щось таке. Я стояв нерухомо й дослухався. Потім спроквола рушив далі. І нікого ні про що не повідомив. Ось ми вже й прийшли, ось мій дім, мій сховок! Завтра? Гаразд, як хочете. Залюбки проведу вас на острів Маркен, подивитеся на Зейдерзе. Зустрінемося об одинадцятій у "Мехіко-Сіті". Прошу? Та жінка? Не знаю, слово честі, не знаю. Наступного дня, а потім ще кілька днів я не читав газет.

Ляльковe містечко, хіба ні? Мальовниче, як писанка! Та я привів вас на цей острів не задля його мальовничості, мій любий друже. Кожен міг би показати вам ці прегарні чепці, дерев'яні черевики й розмальовані будиночки, де сидять рибалки і смалять добрий тютюн, а в кімнатах пахне воском. Ні, я один із тих небагатьох людей, хто може показати вам те, на що тут справді варто подивитися. Ми з вами підходимо до греблі. Треба йти нею, йти якнайдалі від цих гарненьких хаток. Сядьмо, прошу. Ну, як вам тут подобається? Найпонуріший з усіх понурих краєвидів. Погляньте, ліворуч щось схоже на купу попелу, тут їх називають дюнами; праворуч сіра гребля, під ногами — білястий піщаний берег, перед нами — море такого ж кольору, як змилки в кориті, а над цими блідими водами розкинулося широке небо. Якесь немічне пекло, далебі! Лінії тільки горизонтальні, жодної яскравої плями, безбарвний обшир, нежиття. Все затерте, замазане, перед очима образ небуття. І ні душі, головне — ні душі. Тільки ви і я, і перед нами збезлюділа нарешті планета. А небо живе ще? Атож, ваша правда, любий друже. Воно стає щільне від хмар, потім у ньому проблискують прогалини, розчахуються брами серед хмар'я, видно приступки повітряних сходів. Там голуби. Ви. певне, помітили, що небо Голландії заполонили мільйони голубів, незримих голубів, так високо вони літають: вони махають крильми, линуть угору і спускаються усі разом, сповнюючи небесні простори хвилями сірого пір'я, і вітер то заносить їх кудись, то жене назад. Там у високості голуби чекають, чекають цілий рік. Вони кружляють над землею, щось розглядають, хочуть спуститися. Але внизу немає нічого, тільки море й канали, дахи, а на них вивіски, і

жодної голови, на якій птах міг би примоститися. Вам не зрозуміло, що я хочу сказати? Признатися, я втомився. Гублю нитку оповіді, плутаюсь у словах, уже немає тої ясності думки, за яку вихваляли мене друзі. А втім, це я з принципу кажу "друзі". Друзів у мене нема, а тільки спільники. Зате число їх зросло — весь рід людський і серед них ви — перший. Той, хто поруч мене, завжди перший. Звідки я знаю, що в мене немає друзів? Дуже просто: я відкрив той факт, коли надумав укоротити собі віку, щоб утнути їм лихий жарт і ніби покарати їх, чи що. Але кого тут карати? Дехто здивувався б, і тільки, а покараним ніхто б себе не відчув. Я зрозумів, що в мене не було друзів. Та коли б у мене вони й були, що мені до того? Аби я міг, заподіявши собі смерть, побачити, які будуть у них фізіономії, тоді так, справа була б варта заходу. Але в землі темно, любий друже, дошки домовини грубі, саван надто цупкий. От коли б очима душі пощастило побачити. Та чи існує вона, та душа, і чи має вона очі? Але цього ніхто не певен і ніколи не був певен. А то знайшлася б якась рада, можна було б змусити людей всерйоз поставитись до тебе. Адже переконати їх у твоїй правоті, в щирості, в болісних твоїх муках можна тільки своєю смертю. Поки ти живий, ти, сказати б, сумнівний випадок, ти маєш право розраховувати лише на скептичне до тебе ставлення. От якби була певність. що можна буде самому навтішатися видовиськом власної смерті, то варто було б клопотатися довести їм те, чому вони не бажали вірити, і здивувати їх. А так що ж? Ти накладеш на себе руки, і тоді чи не все одно, вірять тобі чи не вірять? Тебе вже нема серед живих, ти не бачиш, хто здивований, хто журиться, недовго, звичайно, — словом, не можеш бути, як про те мріє кожен, на власному своєму похороні. Щоб не давати приводу до сумніву, треба просто померти, та й годі. А може, це й добре, що ми нічого не побачимо? Їхня байдужість завдала б нам чимало муки. "Ти за це поплатишся", — сказала одна дівчина своєму батькові, який не дозволив їй вийти заміж за якогось вичепуреного хлюста. Й заподіяла собі смерть. Але батько ніскільки не поплатився. Над усе він любив риболовлю зі спінінгом. Через три тижні він уже поїхав рибалити, мовляв, "щоб забутися". Батько правильно розрахував — він забув покійну дочку. Щиро кажучи, дивуватися можна було б, аби все сталося навпаки. Або от — чоловік надумав померти, аби покарати дружину, а насправді —

вернув їй свободу. То краще вже не бачити цього всього. Та ще наразився б на ризик почути, як пояснюють твоє самогубство. Щодо мене, то я наперед знаю: "Він наклав на себе руки, бо вже не міг терпіти..." Ах, любий друже, які люди нездогадливі, яку вбогу мають уяву. Вони завжди гадають, що людина вкорочує собі віку з якоїсь одної причини. Але ж для самогубства цілком можна мати й дві причини. Ні, такого їм і на думку не спадає. То навіщо зводити порахунки з життям, доброхіть собою жертвувати, намагаючись створити про себе якесь уявлення? Ти помреш, а вони скористаються з випадку й вигадають безглузді або вульгарні причини твоєї смерті. Мученикам, любий друже, слід вибирати між забуттям, глузами чи використанням їхньої смерті з якоюсь метою. А щоб їх збагнули?.. Та ніколи. А потім, навіщо лукавити, я люблю життя, то моя дійсна слабкість. Так люблю життя, що годі мені й уявити що-небудь за його межами. В цьому життєлюбстві є щось плебейське, вам не здається? Аристократія дивиться на себе і на своє життя трохи збоку. Якщо треба, аристократ помре, він радше зламається, ніж зігнеться. А я згинаюсь, бо все ще люблю себе. От після усього почутого, як ви гадаєте, що зі мною сталося? Відчув огиду до себе? Аж ніяк! Огиду я відчув до інших. Звісно, я знав власні огріхи і шкодував, що маю вади, але й далі з похвальною впертістю забував про них. Зате суд над іншими людьми безперестану тривав у серці моєму. Вас від цього, звичайно, пересмикує? Вам, певне, здається все це нелогічним. Але річ тут не в логіці. Річ у тому, щоб якось утекти, так, головне — ухилитися від суду. Я не кажу — утекти від кари. Кару без суду ще можна перенести. Вона має назву, що гарантує нашу безвинність, — лихо. Ні, ідеться про те, щоб уникнути суду, уникнути марудної судової розправи, одразу її урвати, щоб вирок ніколи не було ухвалено. Але уникнути суду не так-то легко. Нині ми завжди готові і судити, і блудити. З тією різницею, що в першому випадку нема чого боятися невдачі. Якщо маєте сумнів, прислухайтесь коли-небудь, про що говорять за табльдотом у серпні на курортах, куди наші жалісливі співвітчизники приїжджають лікуватися від нудьги? А якщо й тоді не зважитесь зробити висновку, почитайте твори наших сучасних знаменитостей або придивіться, що відбувається серед вашої власної рідні. Повчальні будуть спостереження. Отож не даваймо, друже мій,

бодай найменшого приводу осуджувати нас. А то нас рознесуть, розшарпають на клапті. Ми повинні бути обачними, як приборкувач диких звірів. Якщо такий приборкувач, на лихо, порізався бритвою перед тим, як увійти в клітку до хижаків, він стане для них ласим куснем. І я одразу відчув небезпеку того дня, як у думки мені закралася підозра, що я не така вже й цяця. Відтоді я зробився недовірливий. Якщо в мене трошки витекло крові, тут мені й кінець — зжеруть всього з тельбухами. Мої взаємини з сучасниками зовні лишалися такі самі, але помалу розладнувалися. Друзі мої змінилися. При кожній нагоді вони вихваляли те почуття врівноваженості й певності, яке вони спізнавали біля мене. Проте я примічав лише дисонанси в своїй душі, якийсь розлад; я відчував себе вразливим, відданим на поталу громадській думці. Люди вже не здавалися мені поштивою аудиторією слухачів, до якої я звик. Коло, центром якого була моя особа, розірвалось, і вони розташувались тепер у ряд, як судді у трибуналі. Від тої хвилини, як я почав боятися, що мене є за що осуджувати, я раптом зрозумів, яке в них непоборне прагнення судити. Так, ось вони переді мною, як і раніше, але вони сміються. Точніше, мені здалось, ніби кожний зустрічний дивиться на мене, затамувавши сміх. У ту пору я навіть мав таке враження, наче їм хочеться мене перечепити. Двічі чи тричі я й справді спотикався ні з того ні з сього, заходячи в якесь прилюдне місце. А раз навіть гепнувся біля порога. Француз-картезіанець, яким я можу себе назвати, одразу опанував себе і приписав те, що сталося, божеству, доступному нашому глузду, тобто випадковості. І все-таки недовірливість мене не полишала. Оскільки увага моя загострилась, я легко відкрив, що маю ворогів. По-перше, серед колег-адвокатів, по-друге, в світському товаристві. Одних дратувало, що вони зобов'язані мені за якусь послугу. Інші гадали, що я мав зробити їм послугу, а не зробив. Власне, все це була звичайна річ, і такі відкриття не надто смутили мене. Куди важче й болісніше було допустити, що я маю ворогів серед людей, ледь мені знайомих, а то й геть не знайомих. Через свою простодушність, яку ви, мабуть, помітили в мені, я гадав, що варто людині познайомитися зі мною ближче, як вона полюбить мене. Таж ні! Найбільше ворожості я зустрічав серед тих, з ким тільки шапкувався і сам їх добре не знав. Безперечно, вони підозрювали, що я живу на всю губу, гуляю й не соромлюся свого

раювання, а то річ непростима. Вигляд щасливця, мазунчика долі, а надто як він цим хизується, може довести до сказу навіть осла. Крім того, я жив таким повним життям, так мало мав часу, що цурався багатьох охочих заприязнитися зі мною. З тієї таки причини я легко забував про них. Але ж ті охочі заприязнитися були людьми, котрі не жили повним життям, і вони добре пам'ятали, що я їх зневажив. Отож візьмімо один приклад, жінки врешті обходилися мені дорого. Часу, присвяченого їм, я не міг присвятити чоловікам, а вони не завжди мені те прощали. Що тут діяти? Щастя й успіхи прощають нам лише тоді, коли ми згодні великодушно поділити їх з іншими. А як хочеш бути щасливим, то годі клопотатися про інших. Тут не даси ради. Будь щасливий і осуджуваний або не знай осуду й будь горопахою. А до мене ставилися ще несправедливіше: мене осуджували за минуле моє щастя. Я довго жив в ілюзії вселюдської злагоди, тоді як звідусіль на мене, неуважливого, усміхненого щасливця, сипалися стріли кпинів та слова осуду. Того дня як я почув сигнали тривоги, з очей мені спала полуда, я раптом відчув усі завдані мені рани й одразу знесилів. Увесь світ почав із мене сміятися. Такого знущання негоден винести ніхто (окрім мудреців, себто тих, хто не живе). Єдина відсіч — це злість. Іноді люди поспішають осудити тебе, щоб самим не зазнати осуду. Ну що ви хочете? Найприродніша й найпростодушніша думка, що спадає людині ніби з глибини її єства, — це думка, що вона невинна. З цього погляду ми всі скидаємося на того французького хлопчика, котрий у Бухенвальді вперто хотів подати скаргу писареві — той був також арештант і заносив його ім'я до списку в'язнів. Скаргу? Писар та його товариші засміялися: "Марно, голубе мій. Тут скарг не приймають". — "Але бачте, пане, — казав маленький француз, — у мене винятковий випадок. Я не винен".

Ми всі — виняткові випадки. І всі хочемо апелювати з того чи того приводу. Кожен вимагає, щоб його визнали невинним будь-що, навіть коли для цього треба оскаржити весь рід людський і самого Бога. Ви не дуже порадуєте людину, похваливши її за ті старання, завдяки яким вона стала розумною або великодушною. Але зате, як вона засяє, якщо ви похвалите її вроджену великодушність. І навпаки, якщо ви скажете

злочинцеві, що злочин його залежить не від його натури й не від його вдачі, а від нещасливих обставин його життя, ви завоюєте його палку вдячність. Під час вашої промови на захист він вибере саме ту хвилину, коли ви говорите про ті обставини, й заплаче. Але ж немає жодної заслуги у вродженій чесноті чи природному розумі. Не зростає, звісно, й відповідальність за злочин, коли його вчинено через злочинну натуру його винуватця, а не через обставини. Але ці пройди вимагають помилування, тобто безвідповідальності, й безсоромно посилаються для свого виправдання то на свою натуру, то на пом'якшувальні обставини, навіть якщо ці посилання й суперечливі. Для них головне, щоб їх визнали невинними, не піддали сумніву їхні природні чесноти, а їхні гріхи вважали за наслідок нещасливого збігу обставин, тимчасове лихо. І все це потрібне людям на те, щоб уникнути осуду. Тут просто не добереш що й до чого, дуже важко викликати в людей захват мерзенною вдачею злочинця і водночас досягти, щоб його простили, а тому всі намагаються забагатіти. Чому? Ви замислювались над цим? Багатство — це могутність, правильно. Але важливе тут інше: багатство рятує вас від негайного суду, витягає вас із юрби, що штурмує вагони метро, і дає вам автомобіль, що сяє нікелем, ізолює вас у просторих добре пильнованих парках, у спальних вагонах і в каютах-люкс. Багатство, мій друже, — це ще не виправдання злочинця, але відстрочка, і то вже добре... Не вірте приятелям своїм, як вони прохатимуть вас говорити з ними щиро. Вони просто сподіваються, що своєю обіцянкою нічого від них не приховувати, ви підтримаєте їхню високу думку про самих себе. Та хіба щирість може бути умовою приязні? Намагання встановити істину за будь-яку ціну — то пристрасть, яка нікого не помилує і ні перед чим не зупиниться. То навіть вада, дуже рідко надзвичайне правдолюбство буває вигідне, найчастіше це егоїзм. Отож, якщо ви опинитесь у такій ситуації, і не думайте: обіцяйте бути правдивим і брешіть, совісті не питаючись. Ви вволите бажання приятелів і доведете їм свою прихильність. Це безперечна істина, недарма ми рідко довіряємось тим, хто кращий за нас. Радше ми уникаємо їхнього товариства. Найчастіше ми сповідаємося тим, хто схожий на нас й поділяє наші вади. Ми зовсім не хочемо виправлятися, не прагнемо самовдосконалення: передусім треба, щоб нас судили з

усіма нашими вадами. Нам хочеться, щоб нас пожаліли й підтримали. Словом, ми хотіли б і не вважатися за винних і не старатися очиститися. В нас не досить цинізму і не досить чесноти. В нас нема ні сили зла, ні сили добра. Ви читали Дайте? Невже? До лиха! То ви тоді знаєте, як це в Данте? Адже він допускає, що ангели були нейтральні у чварах між Богом і Сатаною. Він відводить їм місце перед дверима, так би мовити, у вестибюлі свого пекла — в так званому Лімбі. Отож ми з вами у вестибюлі, любий друже. Терпіння? Ви, звісно, маєте слушність. Треба набратися терпіння й чекати Страшного Суду. Але от лихо, нам ніколи, ми поспішаємо. Так поспішаємо, що мені довелося навіть стати суддею на покуті. Однак мені треба було впорядкувати свої відкриття і дати раду кпинам моїх сучасників. Від того вечора, як мене покликано до відповіді, а мене таки справді покликано, я мусив відповісти або принаймні пошукати відповіді. То було нелегко. Я довго блукав навмання. І той постійний регіт і кпини навчили мене краще розуміти самого себе й побачити нарешті, що я не такий уже сіряк. Не посміхайтесь, ця істина не така вже елементарна, як здається. Елементарними називаються такі істини, які людина відкриває останніми — та й усе.

Отож після довгого вивчення самого себе я встановив глибоку дволикість людської вдачі. Покопавшись у пам'яті, я збагнув тоді, що скромність допомагала мені здобувати успіх, смиренність — перемагати, а шляхетність — гнітити. Я вів війну мирними засобами і, виявляючи некорисливість, домагався всього, чого мені хотілося. Скажімо, я ніколи не нарікав, що мене не привітали з днем народження, забули цю знаменну дату: знайомі дивувалися з моєї скромності і майже захоплювалися нею. Але дійсна Ті причина ховалася від них: я хотів, щоб про мене забули. Хотів відчути себе ображеним і пожаліти себе. За кілька днів до славетної дати, яку, звичайно, добре пам'ятав, я вже був насторожі, нама гався не допустити нічого такого, що могло б нагадати про неї людям, на чию забудькуватість я розраховував (я навіть збирався якось підробити календар, почеплений у коридорі). Переконавшись у своїй самоті, я міг віддатися солодкій мужній печалі. Отож образ моїх чеснот завжди мав не такий уже й при вабливий

зворотний бік. Правда, в певному розумінні, мої . вади обертались на мою користь. Мені, скажімо, доводилось таїти темні боки мого життя, але ця потайливість надавала мені холодного вигляду, який сторонні вважали за гординю доброчесної людини, моя байдужість будила любов до мене, і найбільше мій егоїзм давався взнаки у "шляхетних" моїх вчинках. На цьому я зупинюся — надто велика симетрія пошкодить переконливості. Та що там, я робився запеклим сласником і вже не міг втриматися ні перед запропонованою склянкою вина, ні перед вродливою жінкою-спокусницею. Мене вважали за людину діяльну, енергійну, але царством моїм було любовне ложе. Я кричав про свою чесність, та, либонь, кожного або кожну з тих, кого любив, я зрештою зраджував. Звісно, мої зради не заважали моїй вірності професійному обов'язку, при всій своїй безтурботності я провадив велику роботу: я ніколи не переставав помагати ближнім, хоча б задля власної втіхи. Але хоч би скільки я товк собі ці очевидні істини, вони давали мені лише поверхову втіху. Іноді ранками я піддавав себе суворому суду сумління і доходив висновку, що я надто провинився, зневажаючи людей. І найбільше я зневажав тих, кому допомагав частіше за інших. Вельми поштиво, схвильовано висловлюючи своє співчуття, я, власне, щодня плював у лице всім зустрічним сліпцям. А чи є в цьому хоч яке-небудь виправдання? Щиро кажучи, є, але таке мізерне, що мені просто незручно посилатися на нього. Але хай би там що, ось воно. Я ніколи не вірив, що справи, які заповнюють людське життя, — це щось серйозне. В чому полягає дійсно "серйозне", я не знав, але те, що я бачив довкола, здавалося мені просто грою — то потішною, то набридливою й нудною. Далебі, я ніколи не міг збагнути деяких поривань і поглядів. З подивом і навіть підозрою дивився, приміром, на чудних людей, котрі збавляють собі віку через гроші, впадають у розпач від того, що вони втратили "становище", або з поважним виглядом приносять себе в жертву задля гаразду своєї родини. Мені куди зрозуміліший був мій знайомий, який надумав кинути курити і в якого стало сили волі добитися свого. Та якось уранці він розгорнув газету, прочитав, що випробувано першу водневу бомбу, дізнався, які наслідки таких вибухів, і негайно подався до тютюнової крамнички. Звісно, іноді я вдавав, що приймаю життя всерйоз. Але мені скоро ставало ясно, яка легковажна ця серйозність, і я

грав і далі свою роль, по змозі вдаючи з себе людину діяльну, розумну, шляхетну, сповнену громадянських почуттів, співчутливу, — словом, взірцеву. Зупинюся на цьому. Ви, либонь, уже зрозуміли, що я був як оті голландці: вони поряд нас, а їх тут нема; так і я — мене не було саме тоді, коли я посідав у житті надто велике місце. По-справжньому щирим і здатним на ентузіазм я був лише на своїх заняттях спортом та ще на військовій службі, коли ми в полку ставили п'єси задля власної втіхи. І в тому і в тому випадках існували правила гри, зовсім не серйозні, але ми для сміху визнавали їх за обов'язкові. Навіть тепер напхом напханий стадіон, де відбувається недільний матч, і палко люблений мною театр — єдині місця в світі, де я почуваюся ні в чому не винним. Але хто вважатиме таку позицію законною, коли йдеться про любов, про смерть, про зарплатню бідних? Але що мені було робити? Любов Ізольди я міг уявити собі лише в романах або на сцені. А мрущі іноді здавалися мені акторами, що перейнялися своєю роллю. Репліки моїх бідних клієнтів нібито йшли за тим самим сценарієм. І от, живучи серед людей, але не поділяючи їхніх інтересів, я не міг вірити в серйозність своїх обов'язків. З поштивості й безтурботності я відповідав тим вимогам, що ставились до мого фаху, до моїх родичівських і громадянських почуттів, але робив це якось неуважно, що зрештою все зводило нанівець. Я жив під знаком двоїстості, і найважливіші мої вчинки часто бували найнеобдуманіші. Чи не тим я, на додачу до всіх своїх дурощів, не міг дати собі прощення, хоча й люто повставав проти суду свого сумління і суду ближніх, що його я відчував і що змушував мене шукати якоїсь ради. Якийсь час моє життя зовні пливло так, як і раніше, ніби нічого в ньому не змінилося. Воно котилося тією самою колією. І ніби зумисне довкола мене все голосніше лунала хвала. Ось звідки прийшло лихо! Пам'ятаєте: "Горе вам, коли всі хвалитимуть вас!" Золотії слова! Горе мені й було. Мотор щось заверeдував, хтозна й чому, машина зупинилася. І саме тоді вдерлась у моє повсякденне життя думка про смерть. Я прикидав, скільки літ мені залишається до кінця. Шукав прикладу, коли вмирали люди мого віку. Мене мордували думки, що я не встигну виконати свого завдання. Якого завдання? Я й сам не знав. Щиро кажучи, хіба варто продовжувати те, що я робив? Але річ не зовсім у цьому. Насправді мене переслідував безглуздий страх: а що, як я помру, так і не зізнавшись у

всіх своїх ошуканствах і брехні? Ні, треба зізнатися, звичайно, не Богові та його земним заступникам. Ви ж розумієте, я був вище цього. Ні, треба зізнатися людям, скажімо, своєму приятелеві чи улюбленій жінці. Якщо затаїти хоч один обман, він по смерті людини навік залишиться нерозкритим. І ніхто ніколи не дізнається правди, бо єдиний, хто її знав, помер і забрав таємницю в могилу. Мені наморочилося в голові на саму думку про таку безповоротну загибель правди. Нині, скажу між іншим, подібне убивство істини радше дало б мені вишукану втіху. Мене радує, скажімо, певність, що лише я один знаю те, що намагається розгадати весь світ, бо ж у мене сховано річ, яку довго й марно розшукувала поліція трьох країн. Але менше з тим. У той час я ще не знайшов рецепту душевного спокою і дуже страждав. Звичайно, я присаджував себе. Велике діло — брехня однієї людини в історії багатьох поколінь, і що за претензія — кинути світло істини на жалюгідний обман, загублений в океані віків, як дрібочка солі в морі! Я запевняв себе також, що фізична смерть, якщо судити з тих випадків, свідком яких я був, уже сама собою достатня кара, вона дає відпущення всіх гріхів. Ціною передсмертних мук людина дістає спасіння (тобто право зникнути остаточно). Та все одно мій пригнічений настрій усе посилювався, думки про смерть поймали мене невідступне, я прокидався і засинав з ними, і хвала ближніх ставала для мене дедалі нестерпніша. Мені здавалося, ніби разом з ними зростає і робиться безмірною моя брехня, і годі мені вже подолати її. Нарешті настав день, коли я не міг більше витримати. Перший мій порив був безладний. Так, я брехун, і я повинен показати це, повинен кинути мою дволикість в обличчя всім цим бовдурам, поки вони самі її не викрили. Раз мене силують на правду, я прийму виклик. Аби запобігти глузам, я ошельмую себе сам, виставлю на вселюдське посміховисько. Словом, треба було урвати суд. Я хотів привернути глузіїв до себе або принаймні самому стати на їхній бік. Я надумав, скажімо, штовхати сліпців на вулиці, і глуха, геть несподівана радість, яку я спізнав, замислюючи таке, показала мені, до якої міри в душі я ненавидів їх: мені хотілося прохромлювати шини маленьких авто, що їх роблять для калік, або встати, приміром, під риштування, де працюють мулярі й тинькарі, і заволати: "Паскудна голота!", надавати ляпасів маленьким дітям у вагоні метро. Але я тільки мріяв про такі діла і нічого

такого не робив, а якщо й робив щось схоже, то забував про свої вибрики. В кожному разі, саме слово "правосуддя" мене лютило до сказу. Я несамохіть уживав його, як і раніше, в своїх промовах на захист підсудних. Але надолужував потім, прилюдно проклинаючи дух гуманності: я заявив, що скоро випущу маніфест, де викрию пригноблених, довівши, що вони пригнічують порядних людей. Якось, коли я їв лангусту на терасі ресторану, мене розлютив нав'язливий прошак, я покликав господаря, звелів йому прогнати жебрака і вдоволено слухав промову цього виконавця страти: "Адже ви всім заважаєте, — казав він. — Ну, зрештою, поставте себе на місце пристойних панів", — переконував він жебрака. Я говорив першому-ліпшому, як мені шкода, що нині вже не вільно робити так, як один російський поміщик, який викликав у мене захоплення своєю вдачею: він наказував машталірові шмагати батогом і тих своїх кріпаків, які вклонялись йому при зустрічі, і тих, які не вклонялись, караючи і тих і тих за зухвалість, бо вважав її в обох випадках однаковою. Згадую, до речі, як я тоді розходився: почав був писати "Оду поліції" та "Апофеоз гільйотини". А головне, змушував себе відвідувати ті кав'ярні, де збирались наші славетні гуманісти. З огляду на мою добру славу, вони мене, ясно, зустрічали дуже прихильно. І там я ніби ненароком вимовляв заборонені поміж них слова. "Слава Богу!" — казав я або ж просто вигукував: "Боже мій!" А ви знаєте, які наші ресторанні атеїсти, ці несміливі богомольці. Почувши такі жахливі, такі недоречні слова, вони бували вражені, мовчки перезирались, потім зчинявся неймовірний ґвалт: одні прожогом тікали з кав'ярні, інші обурено кудкудакали, нічого не бажаючи слухати, і кожен корчився як чорт, покроплений святою водичкою. Вам мій вибрик здається дитинним? Однак у цьому жарті був, мабуть, і певний глузд. Мені хотілося зіпсувати їхню гру, а головне — так, так, — підірвати мою добру славу, що доводила мене до сказу. "Така людина, як ви", — люб'язно казали мені, і я бліднув від люті. Мені більше не потрібна була їхня пошана, бо вона не була всезагальною, та й як вона могла бути всезагальною, коли я сам не міг її поділяти. Отож краще накинути на все — і на суд людський, і на пошану порядного товариства — запону безглуздя і насміху. Мені треба було дати вихід почуттю, яке давило мене. Я хотів розламати гарний манекен, яким я

всюди виступав, і показати всім, чим напхано його нутро. Згадую, приміром, розмову, яку я мав провести з молодими адвокатами-стажерами. Роздратований несосвітенною похвалою старшини "стану адвокатів", котрий рекомендував мене аудиторії, я не стерпів. Почав я палко, з захоплюючим піднесенням, якого чекали від мене і яке я за виграшки "видавав" на замовлення. А потім я раптом почав рекомендувати як метод захисту мішанину. Не ту вдосконалену мішанину, до якої вдаються в наших сучасних судищах інквізиції, де садовлять на лаву підсудних водночас і злодія і чесну людину, аби звалити на другого злочини першого. Ні, мова мовилася про те, що злодія там захищають ціною злочину чесної людини, в даному разі — адвоката. Я цілком ясно висловив свою думку. "Уявімо, я взявся боронити якогось зворушливого громадянина, який вчинив убивство з ревнощів. Подумайте, панове присяжні, адже гріх сердитися на цього чоловіка, ви ж бачите, що його природна доброта піддалася непосильному для нього випробуванню сексуальною жагою. Наскільки важливіша та обставина, що я, наприклад, зараз не на лаві підсудних, а на своєму адвокатському місці, хоча я ніколи не відзначався добротою і не мучився, ставши жертвою підступної зради. Я на волі, я не підлягаю суворому вашому осудові, але хто ж я такий? О, щодо пихи — сяю як сонечко, а сам — хтивий цап, гнівливий фараон, затятий нероба. Я нікого не вбивав? Ще ні, звичайно! Але можливо, через мене померли вельми достойні жінки. Цілком може бути. І я здатен узятися знов до свого. А ось він — погляньте на цього чоловіка! — він більш ніколи не вчинить скоєного. Він досі не може опам'ятатися від того, що так перегнув". Ця промова трохи спантеличила моїх молодих колег. Але відразу ж вони оговтались і почали реготати. А потім і зовсім заспокоїлись, коли я підійшов до кінцевої частини промови і красномовно закликав у ній до захисту людської особистості і її гаданих прав. Звичка була дужча за мене. Неодноразово повторюючи ці милі вихватки, я домігся лише того, що трохи похитнув усталену про мене думку. Обеззброїти шанувальників, а головне, самому скласти зброю мені не пощастило. Ніякої радості не дав мені подив, з яким звичайно реагували мої слухачі, їхнє мовчазне збентеження, схоже на те, яке ви зараз відчуваєте, — ні-ні, не заперечуйте. Бачите, не досить самому

обвинуватити себе, щоб стати невинним, а то я був би чистий мов те ягня. Треба звинуватити себе особливим робом, знадобилося чимало часу, щоб виробити цю манеру, я відкрив її лише тоді, коли всі відцуралися мене. А доти довкола мене все витав смішок, і всі мої хаотичні зусилля не могли позбавити його доброзичливого, майже лагідного відтінку, від якого мені ставало боляче. Дивіться, здається, починається приплив. Отже, наш корабель скоро відчалить назад. Вечоріє. Погляньте, високо в небі знов збираються голуби. Тиснуться одне до одного, ледь помахуючи крильми, і світло потроху мерхне. Посидьмо мовчки, помилуймося на цю передзахідну досить понуру годину. Ні? Вас більше цікавить моя історія? Ви дуже ласкаві. А втім, я й справді можу тепер вас зацікавити. Перш ніж розтлумачити, що таке суддя на покуті, я вам розкажу усе про розпусту й кам'яні мішки.

Помиляєтесь, любий мій, пароплав іде швидко. Але Зей-дерзе — мертве море, майже мертве. Берег плаский, оповитий туманом, не знати, де те море починається, де кінчається. І нема ніякої віхи, ми не здатні визначити швидкості руху. Пароплав пливе, пливе, а довкола нічого не змінюється. Це не плавба, а якийсь сон. От у грецькому архіпелазі мене огортало зовсім інше почуття. На обрії виринали нові острови. Голі, скелясті, вони обрисами своїх кряжів виводили межу неба, кам'янисті їхні береги різко вганялися в море. Там уже не сплутаєш: стільки яскравого світла, і все стає втіхою. Я мав таке враження, ніби я без упину і вдень і вночі стрибаю баранцями прохолодних хвиль від острівця до острівця, і хоча наш кораблик насилу посувався, мені здавалося, що він летить, розсипаючи довкола шумовиння і сміх. Відтоді сама Греція пливе в мені, її невтомно несе течією десь на краю пам'яті. О, та й мене захопила й несе хвиля ліризму! Що ж ви не спиніте мене? До речі, ви знаєте Грецію? Ні? Тим ліпше! Що б нам робити в Греції, дозвольте вас запитати? Там потрібні люди, серцем чисті. Уявіть собі, друзі прогулюються там вулицями парою, взявшись за руки. Так, жінки сидять удома, а чоловіки зрілого віку, статечні вусаті люди, поважно сунуть пішоходами, сплівши свої пальці з пальцями приятеля. На Сході теж так буває? Можливо. Але скажіть мені щиро, хіба ви взяли б мене за руку десь на паризькій вулиці? Я, звісно, жартую. Хто-хто, а ми вміємо

себе тримати, ми боїмося брудних підозр. Перш ніж причалити до грецьких островів, нам довелося б довго митися. Там повітря таке чисте, там і море, й радощі такі ясні. А ми... Посидьмо на цих шезлонгах. Яка мла! Я, здається, збирався вам розповісти про кам'яні мішки. Так, я вам скажу, що це таке. Довго я пручався, даремно напускаючи на себе пихатий і зухвалий вигляд, але, знесилившись, побачивши марноту мого борюкання, поклав собі розлучитися з людським суспільством. Ні, ні, я не став шукати якогось безлюдного острова, та їх тепер і немає. Я просто знайшов собі прихисток у жінок. Ви ж знаєте, вони не осуджують по-справжньому наших слабкостей, радше вже спробують принизити нашу силу, обеззброїти нас. Жінка — це винагорода не войовника, а злочинця. Для нього жінка — пристань, тиха гавань; у ліжку жінки звичайно його й арештовують. Хіба жінка не все, що зосталося нам від раю земного? Геть розгубившись, я помчав до цієї пристані. Але тепер я вже не виголошував промов. Правда, я трохи ще грав роль, за звичкою, але колишньої спритності в мене не стало. Боюсь зізнатися (а то знов почну ораторствувати), але в ті часи в мені озвалася потреба в щирому коханні. Цинічно, правда? В кожному разі, мене мучила туга, почуття безталання, що робило мене вразливішим; траплялося, я мимоволі брав на себе якесь зобов'язання, почасти з цікавості. В мене виникла потреба кохати і бути коханим, а тому я уявив себе закоханим. Іншими словами, я геть здурів. Незрідка я ловив себе на тому, що ставлю те запитання, якого я, людина досвідчена, досі уникав, Я питав: "Ти кохаєш мене?" Ви, звичайно, знаєте, яка відповідь лунає в таких випадках: "А ти?" Якщо я відповідав: "Так", то перебільшував свої щирі почуття. А якщо зухвало відповідав: "Ні", то ризикував тим, що мене розлюблять і я страждатиму через те. Що більша небезпека загрожувала почуттю, в якому я сподівався віднайти душевний спокій, то завзятіше домагався його від своєї партнерки. Я дійшов до зовсім недвозначних обіцянок і вимагав від усього серця все глибшого почуття. Ось тоді я й запалився уявною жагою до чарівної дурепи, яка начиталася порад в еротичних виданнях, а тому говорила про кохання з палкою переконаністю інтелігента, який пророкав неминучість безкласового суспільства. Вам звичайно відомо, як захоплює така переконаність. Я також намагався говорити про кохання і зрештою переконав самого себе, що я закохався. Принаймні я був цього

певен, аж поки та дурепа стала мені за коханку і я зрозумів, що автори-серцеїди навчили її розводитися про кохання, але залишили цілковитою невігласкою у любовній практиці. Я закохався в папужку, а спати мені довелось із змією. Тоді я почав шукати в інших жінок того кохання, про яке пишуть у книжках і якого ніколи в моїм житті не траплялося.

Але я шукав без особливого захвату. Адже понад тридцять років я любив лише самого себе. Такої закоренілої звички годі позбутися. І я не позбувся її, а виявляв лише кволі спроби перейнятися палким коханням. Я ставав усе щедріший на обіцянки, закохувався одразу в кількох жінок, як колись бувало, заводив одразу по кілька інтрижок. І накликав на жінок більше лиха, ніж у часи моєї безтурботної байдужості. Уявіть собі, моя папужка з розпачу надумала морити себе голодом. На щастя, я вчасно підоспів до безталанниці і смиренно підбадьорював доти, доки вона не зустріла вродливого інженера з посивілими скронями, який повертався з мандрів на острів Балі і якого їй уже описав її улюблений тижневик. У кожному разі, я не тільки опинився, як то кажуть, на сьомому небі й не дістав розгріщення, але й ще збільшив важкий тягар своїх помилок і гріхів. Згодом я відчув таку огиду до кохання, що довгі роки не міг без скреготу зубовного чути про "Життя серед троянд" або "Любов і смерть Ізольди". Я спробував відмовитися на свій лад від жінок і жити чеснотливо. Зрештою, мені досить було їхньої приязні. Але довелося відмовитись і від гри. А якщо відкинути потяг, то з жінками мені було без міри нудно; та, мабуть, і вони нудилися зі мною. Не було більше гри, не було театру, одна тільки гола правда. А правда, друже мій, — то смертна нудьга. Впавши в розпач від кохання і від чеснотливості, я врешті надумав, що мені лишається ще розпуста, вона добре заступає кохання, припиняє кпини людей, запроваджує мовчанку, а головне, дарує безсмертя. Коли ти п'яний упівсвиста, ще не втратив ясного розуму і лежиш пізно вночі поміж двох повійниць, геть вичерпавши хіть, надія, бачте, вже не мучить тебе — уявляєш, що віднині й надалі, на всі часи в житті твоєму запанує холодна розважливість, а всі страждання навіки кануть у минуле. В певному сенсі я завше пускався берега, ніколи не перестаючи мріяти про безсмертя. Це було властиве моїй вдачі й випливало також із великої

моєї любові до себе, про яку я вже не раз казав вам. Та я просто помирав від прагнення до безсмертя. Я надто любив себе і, звісно, хотів, щоб такий коштовний об'єкт моєї любові жив вічно. Але ж по тверезому міркуванні та знаючи себе трохи, не бачиш достатніх підстав для того, щоб безсмертя було даровано такій сласній мавпі, а отже, треба добувати собі сурогати безсмертя. Через те, що я жадав вічного життя, я й спав з повіями, і пив ночами. Вранці, звичайно, у мене було гірко в роті, як воно й випадає смертному. Але довгий час я витав у небесах. Уже не знаю, як і признатися, я все ще розчулено згадую про деякі ночі, коли ходив до одного кабаре, чекаючи на танцівницю, що виступала там і вщедряла мене своєю ласкою. На славу їй я навіть побився якось з одним хвальком шмаркачем. Щоночі я патякав біля стойки бару в цьому непристойному затишку, освітленому багряними вогнями і просяклому пилом, брехав, як зубодер на ярмарку, і пив, пив. Дочекавшись зорі, я потрапляв нарешті в ніколи не застелю-вану постіль моєї принцеси, яка машинально віддавалася милощам і засинала, як убита. Помалу займався день, освітлюючи мій крах, а я, нерухомий, підносився до неба в сяєві слави. Алкоголь і жінки давали мені, не приховую, єдину гідну мене полегкість. Відкриваю вам таємницю, любий друже, не бійтеся скористатися з неї. Ви самі тоді переконаєтесь, що справжня розпуста — суща рятівниця, бо вона не накладає на вас ніяких зобов'язань. Вкидаючись у розпусту, думаєш тільки про себе, тому найбільше і блудять великі себелюбці. Розпуста — то нетрі без майбутнього і без минулого, а головне, без обітниць і без негайної кари. Місця, відведені для цього, відокремлені від світу. Заходячи туди, облиш і страх, і надію. Розмовляти там не обов'язково, те, по що прийшов, можна дістати й без слів, а часто навіть і без грошей — так-так. Ах, дозвольте мені, будь ласка, віддати хвалу безвісним і забутим жінкам, котрі допомагали мені тоді. Навіть тепер до моїх споминів про них долучається щось подібне до пошани.

Отож-бо я без усякого стриму користувався цими засобами проти туги. Мене бачили навіть в особливому готелі, призначеному, так би мовити, для перелюбства, я жив там водночас із повією зрілого віку, і з молодою дівчиною з вищого світу. З першою я грав роль вірного лицаря,

а другу втаємничував у реальну дійсність. На лихо, повія була від природи вкрай буржуазна, згодом вона погодилась написати свої спогади для одного церковного часопису, що не цурався сучасних проблем. А молода дівчина вийшла заміж, аби заспокоїти свою розбещену жагу і знайти вжиток своїм чудовим обдаруванням. Признаюся не без гордості, що в ту пору мене як рівню прийняла до себе одна чоловіча корпорація, яку часто паплюжать. Згадаю про це лише мимохідь; як вам відомо, навіть дуже мудрі люди пишаються з того, що вони здатні вижлуктати на одну пляшку більше, ніж сусіда. Можливо, мені пощастило б знайти в цих приємних розвагах спокій і порятунок від мук. Але знову на заваді цьому постав я сам. Раптом схопила печінка, та ще далася взнаки незмірна втома, що й досі не полишає мене. От граєш у гру "жадоба безсмертя", а через тиждень-другий ти ледь живий і не знаєш, чи дотягнеш бодай до завтра. Я відмовився від своїх нічних подвигів, життя стало не таке нестерпне, і то була єдина користь від такого експерименту. Втома, підточуючи моє тіло, притупила багато колючок, що роздирали мені душу. Всяка надмірність підточує життєву силу, а отже, втишує й муки. Всупереч звичайному уявленню, в розпусті нема нічого несамовитого. Це просто довгий сон. Ви, мабуть, помічали, що для людей, змучених ревнощами, найважливіше переспати з тою, котра, як вони гадають, зрадила їх. їм, безперечно, хочеться ще раз упевнитися, що неоціненний скарб усе ще належить, їм. Вони, як то кажуть, прагнуть владання, до того ж відразу по тому вони менше ревнують. Плотські ревнощі — то наслідок уяви, а також і думки людини про саму себе. Суперникові вона приписує ті брудні думки, які вона мала сама за подібних обставин. На щастя, від надміру блаженства уява хиріє так само, як і зарозумілість. Муки ревнощів вигасають разом з мужністю і дрімають так само довго, як і вона. З тої ж таки причини юнаки після першої коханки позбуваються метафізичної тривоги, зате деякі шлюби — не що інше як узаконена розпуста — стають одноманітними похоронами сміливості й винахідливості. Так, любий друже, буржуазний шлюб узув нашу країну в домашні капці і незабаром приведе її до брами смерті. Я перебільшую? Ні, лише відхиляюсь. Мені просто хотілося сказати, яку вигоду я здобув з кількох місяців розпусти. Я жив ніби в тумані, і сміх, що переслідував

мене, лунав так глухо, що я зрештою навіть і не чув його. Байдужість, така властива мені й колись, не зустрічала більше опору, і цей склероз усе ширився. Більше ніяких емоцій! Рівний настрій, точніше, ніякого настрою. У сухотника, який одужує, легені, вражені туберкульозом, іноді зсихаються, і помалу їхній щасливий власник гине від ядухи. Так і я любісінько помирав від свого зцілення. Я все ще жив адвокатством, хоча й підірвав свою репутацію зухвалими вихватками в розмовах, а регулярно вести судову практику заважало моє непутяще життя. Цікаво, до речі, зауважити, що мені менше ставили на карб нічні походеньки, ніж браваду в моїх промовах. Суто ораторські посилання на Господа Бога в моїх судових виступах будили недовіру в моїх клієнтів. Вони, мабуть, боялися, що небеса не годні так добре захистити їхні інтереси, як умілий правозахисник, незламний знавець карного і цивільного кодексів. Вони цілком могли подумати, що я волаю до Бога через своє невігластво. Тому клієнтури порідшало. Вряди-годи я ще виступав у суді. Інколи, забувши про те, що я більше не вірю своїм словам, я говорив добре. Власний голос поривав мене, я йшов слідом за ним; хоча я й не злітав до неба, як колись, а все ж таки трохи відривався від землі, летів бриючим польотом. Окрім ділових знайомих, я мало з ким бачився, знехотя підтримував два-три осоружні зв'язки. Траплялося навіть, що я віддавав вечори чисто дружній близькості, до якої не примішувалися грішні бажання, й покірно зносив ці нудні години, проте майже не слухаючи того, що мені казали. Я трохи погладшав, і мені вже здавалося, що криза зрештою минулася. Тепер мені лишалося тільки старіти. Аж ось якось, під час морської подорожі, в яку я запросив свою подругу, не сказавши їй про те, що я вирушив у неї, аби відсвяткувати своє зцілення, я опинився на борту океанського лайнера, звісно, на верхній палубі; ми пливли в чистому морі і раптом удалині на поверхні синясто-сірих хвиль я спостеріг чорну цятку. Я зразу відвів очі, серце моє закалатало. Коли я знову змусив себе подивитись у той бік, чорна цятка кудись зникла. Але я знов побачив її і ладен був закричати, покликати на допомогу. Однак виявилось, що це просто уламок скрині, пароплави залишають таке позад себе. І все ж мені було нестерпно дивитися на нього, все здавалося, ніби це потопельник. Тоді без тіні обурення, як примиряються з фатальною звісткою, давно вже знаючи,

що це правда, я зрозумів: крик, що пролунав на Сені багато років тому і рознісся десь за моєю спиною, не змовкнув: річка понесла його до вод Ла-Маншу, і він несеться тепер по всьому світу, в безмежних просторах океану; він чекав мене до того дня, як я зустрів його. Я зрозумів також, що він і надалі чигатиме на мене на морях і річках — словом, усюди, де тільки буде гірка вода мого хрещення. Адже тут ми також на воді, правда? На пласкій одноманітній безмежній поверхні, вона зливає свій окрай з окраєм землі. Якось не віриться, що ми скоро повернемося до Амстердама. Ні, ніколи нам не вибратися з цієї величезної купелі. Прислухайтесь. Хіба ви не чуєте квиління чайок? Чайки кличуть вас. Про що вони благають? Та це ж ті самі чайки, що квилили, кликали мене над Атлантикою того дня, коли мені стало цілком ясно, що я не зцілився, що я все ще в лещатах і мені треба щось робити. Прийшов край блискучій кар'єрі, але прийшов край і шаленству, і судомному борсанню. Треба скоритись і визнати свою провину. Треба жити в мішку. Так, то ви не знаєте, що таке "мішок"? Так називали в середні віки каземат підземної темниці. Звичайно в'язня кидали туди на все життя. Від інших камер цей каземат відрізнявся дотепно вирахуваними розмірами. Він був надто низький, щоб можна було випростатися на весь зріст, і надто короткий, щоб можна було лежати. Доводилося мимоволі жити там скорчившись, "по діагоналі"; сон звалював людину з ніг; не сплючи вона мусила сидіти навпочіпки. Друже мій, яка то була геніальна знахідка. Так просто, а водночас геніально, я кажу це, зважуючи свої слова. Постійна вимушена непорушність, від якої німіло тіло, змушуючи засудженого примирятися з думкою, що він винний, а невинність дає право весело потягтися. Можете собі уявити в такому "мішку" людину, звиклу до гірських верховин і горішніх палуб? Прошу? Хіба можна було жити в таких казематах і бути не винним? Неймовірно, геть неймовірно! А інакше всі мої міркування не варті щербатого мідяка. Щоб не винному та довелося жити, перетворившись на горбаня, — ні, я не можу допустити бодай на хвилину такої гіпотези! А втім, не можна нікого вважати за не винного, зате впевнено можна сказати, що всі ми винні. Кожна людина свідчить про злочини людства — ото моя віра й моя надія. Повірте, релігії помиляються, тільки-но починають створювати засади моральності й кидають громи та блискавки, запроваджуючи заповіді. Нема потреби в

Богові, щоб покласти на будь-кого тягар провини й покарати за неї. Це чудово зроблять наші ближні з нашою допомогою. От ви сказали про Страшний Суд. Дозвольте мені поштиво посміятися з цього. Я жду його без усякого трепету, бо ж я звідав дещо страшніше: суд людський. Для нього нема пом'якшувальних обставин, навіть добрі наміри ставляться за провину. Чи ви чули хоча б про камеру плювків? Якийсь народ недавно вигадав таку камеру, аби довести, що він найкращий народ на землі. Це кам'яна скриня, де в'язень стоїть на повен зріст, але рухатися не може. Міцні двері цієї кам'яної шкаралущі сягають йому до підборіддя. Отже, видно тільки його обличчя, і кожний тюремник, проходячи мимо, смачно в нього плює. В'язень, втиснутий у скриню, не може втертися, але йому, правда, дозволено заплющувати очі. Ну ось, любий мій, ось вам винахід розуму людського. Для цього маленького шедевру Бог людям не знадобився. Що я хочу сказати? А те, що єдина користь від Бога була б, якби він гарантував невинність, і на релігії я дивився б радше як на величезну пральню, чим вона, до речі, й була колись, але дуже недовго — протягом кількох років — і не називалась тоді релігією. Але відтоді мило скінчилось, а носи в нас брудні, от ми їх одне одному і втираємо. Всі капосні, всі покарані, а самі плюємо на провинних, і гоп — до кам'яного мішка! Нумо, хто кого переплюне, та й годі. Я вам зараз відкрию велику таємницю, любий мій. Не ждіть Страшного Суду. Він вершиться щодня. Ні, не турбуйтеся, я змерз трошки, тому й дрижу. Ото сирість клята! Та ми вже й підпливаємо. Стоп! Ні, ні, я пропускаю вас уперед. Тільки ви, будь ласка, не йдіть, а проведіть мене трошки. Я ще не скінчив, треба розповідати далі. А розповідати далі якраз і важко. Стривайте, ви знаєте, за що його розп'ято, того самого, про кого ви, можливо, думаєте в цю мить? Ясно, причин було немало. Причини завше знайдуться, аби вбити людину. І навпаки, неможливо виправдати помилування. Злочин завжди знайде оборонців, а невинність — лише зрідка. Та крім тих причин, що їх завзято тлумачили протягом двох тисяч років, була ще одна вагома причина тієї моторошної страти, і я не знаю, чому її так старанно приховують. Істинна причина ось у чому: адже він сам знав, що геть безневинним його не назвеш. Якщо на ньому не було тягаря злочину, в якому його звинувачено, він учинив інші гріхи, навіть якщо й не знав які.

А можливо, і знав? У кожному разі, він стояв біля їхнього витоку. Він, певне, чув, як розповідали про вигублення немовлят. Маленьких дітей в Юдеї убивали, а його самого батьки сховали в надійне місце. Через кого діти загинули, як не через нього? Він цього не хотів, звісно. Вимазані кров'ю солдати, немовлята, розрубані навпіл — то було жахливо для нього. І звичайно, через саму сутність свою він не міг їх забути. Той сум, що вчувається в усіх його промовах і вчинках — хіба не був він незцілимою тугою? Адже він чув ночами голос Рахілі, що побивалася над неживими своїми дітьми й відкидала всі втішання. Зойки лунали в імлі нічній, Рахіль кликала дітей своїх, убитих через нього, а він же, він був живий! Він знав усе потаємне, все збагнув у душі людській (ох! Хто б міг подумати, що іноді не так злочинно скарати на смерть, як не померти самому!), він день і ніч думав про свій безневинний злочин, і для нього стало надто важко кріпитися й жити. Ліпше було б усьому покласти край, не боронитись, померти, щоб не бути єдиним вцілілим, не піддатися спокусі піти куди-інде, де його, можливо, й підтримають. Його не підтримали, він на те заремствував, і тоді його голосіння піддали цензурі. Так-так, здається, то євангеліст Лука викинув із тексту його жалібне волання: "Нащо ти покинув мене?" — адже це бунтівне волання, правда? Мерщій, ножиці сюди! А втім, завважте, аби Лука нічого не викреслив, нарікання розп'ятого навряд чи помітили б; у кожному разі, воно б не посіло багато місця. А заборона цензора обернула вигук на волання. Химерно влаштовано на світі. Та однаково той, кого піддано цензурі, не міг вести далі. Я, любий мій, знаю, що кажу. Був час, коли мені щохвилини здавалося, що до наступної миті я не доживу. Так, можна в цьому світі вести війну, корчитися, вдаючи кохання, мордувати свого ближнього, розпускати павичевого хвоста в газетах або просто лихословити про свого сусіду, сидячи над рукоділлям. А все ж таки іноді продовжувати своє животіння, всього лише продовжувати — для цього треба бути надлюдиною. А він же, повірте, не був надлюдиною. Він заремствував, він поскаржився на свої муки, і тим-то я його люблю, друже мій, люблю його, померлого в невіданні. На лихо, нас він покинув самих, і ми живемо, хай би там що, навіть коли нас кинуто до кам'яного мішка, коли ми звідали те, що звідав він, але ми негодні зробити те, що зробив він, і померти так само, як помер він. Звісно, дехто спробував

обернути собі на користь його смерть. Зрештою, було геніальною вигадкою сказати нам: "Так, ви аж ніяк не бездоганні. Але навіщо вдаватися в подробиці? Ви спокутуєте все зразу, коли вас розіпнуть на хресті!" Але нині забагато страдників деруться на хреста, бажаючи, щоб їх бачили здалеку, навіть якщо їм треба для цього потоптати ногами того, хто вже давно розіп'ятий. Забагато людей вирішили творити милосердя без великодушності. Ох, як же несправедливо, як несправедливо з ними вчинили! Мені просто серце крається з болю. Ну от, дивіться — знов на мене найшло: зібрався виступати з промовою на захист. Прошу, даруйте мені, сподіваюсь, ви зрозумієте, чому так виходить. Знаєте, неподалік звідси є музей, що має таку назву: "Господь Спаситель наш над нами!" В давнину голландці влаштовували свої катакомби на горищах. Нічого не вдієш, підземелля тут затоплює. Тепер, не турбуйтеся, їхній Господь Спаситель не перебуває ні на горищі, ні в підземеллі. Вони в таємних промислах своїх піднесли його на стіни трибуналів і його іменем б'ють з усього маху, а головне — судять, осуджують. Його іменем! Тоді як він лагідно казав блудниці: "І я також не осуджую тебе!" Але для них те байдуже, вони осуджують, вони нікому не відпускають гріхів. "Іменем Божим на тобі мордаса!" Іменем Божим? Він не вимагав такої запопадливості, друже мій. Він хотів, щоб його любили, тільки й того. Звичайно, є люди, які його люблять, навіть серед християн. Але скільки їх? На пальцях можна перелічити. А втім, він передбачив це, він мав почуття гумору. Апостол Педро, як відомо, перепудився і зрікся його: "Я не знаю цю людину... Не розумію, про що ти кажеш тощо". Страх як перелякався! А навчитель так дотепно йому сказав: "На сьому камені зведу я церкву свою". Яка іронія! Далі нема куди! Вам не здається? І що ж, вони знов узяли гору: "Ви ж бачите, він сам так сказав!" Він справді так сказав, з цілковитим розумінням справи. А потім пішов навік, давши змогу нам судити й ухвалювати вироки. На вустах — прощення, а в серці — суворий вирок. Але ж не скажеш, ніби в світі вже нема співчуття, де там, великий Боже! Ми без кінця і краю про нього говоримо. Просто нині більше нікого не виправдовують. Безневинність померла, а суддів — так і роїться, суддів усіх мастей, з воїнства Христового і з —воїнства Антихристового; а втім, це одне плем'я, вони помирилися між собою, придумавши кам'яного мішка. Годі

все закидати самим християнам. Інші теж мають рильце в пушку. Знаєте, у що перетворили в цьому місті будиночок, де колись мешкав Декарт? У божевільню! Так, так, повсюди тепер маячня безумства й переслідування. Звісно, і ми хоч-не-хоч докладаємо тут рук. Ви вже певне помітили, що я нічого не милую. Так, я гадаю, і ви так само не схвалюєте, як воно все на світі заведено. Ну, а що ми поробилися суддями, то всі ми одне перед одним винні, всі ми подібні до Христа, на свій грішний штиб, усіх нас одного по одному розпинають на хресті, а самі кати того й не відають. Так було б і зі мною, Кламансом, якби я не дав собі ради, не знайшов єдиного розв'язання проблеми, словом, не відкрив би істини... Ні, не лякайтесь, любий друже, не лякайтесь. Я вже вмовкаю. Та ми зараз і попрощаємось — я вже вдома. На самоті, в годину втоми залюбки уявляєш себе пророком, що вдієш! Зрештою, я й зробився пророком, котрий сховався в пустелі, створеній з каміння, туманів і нетечі, але промови мої — суєслів'я, бо наша доба — царство ницості, і назвати мене можна Ілією, непосланим месією, збудженим від лихоманки і джину, пророком, що прихилився до цих липких дверей і, піднявши пальця до низького неба, кляне беззаконників, які не можуть терпіти судження про них. Так-так, вони не можуть, любий мій, терпіти жодного суду над ними — в тому вся й річ. Хто шанує закон, суду не боїться, бо його визнано буде за вірного велінням закону. Але найстрашніша мука для людини — підпасти під суд беззаконників. Але ж нам і доводиться її терпіти. Не знаючи за натурою своєю жодного стриму, розлючені судді навмання хапають, хапають жертви беззаконня свого. Шо нам лишається робити? Випередити переслідувачів, правда? От і триває дикий шарварок. Зростає армія пророків і зцілителів, вони поспішають принести нам благі закони або непогрішимий громадський лад, поки земля ще не збезлюдніла. Щастя ваше, що я прийшов до вас. Бо я — початок і кінець, я вістую закон. Словом, я — суддя на покуті. Так, так, а завтра я скажу вам, у чому полягають ці чудові обов'язки. Позавтра ви їдете, отож слід поспішати. Прошу, приходьте до мене, дзвонити треба тричі. Ви повертаєтесь до Парижа? Париж далеко, Париж прекрасний, я не забув його. Пам'ятаю його сутінки ось такої осінньої пори. На дахи, сизі від диму, спадає вечір, сухий, хрусткий, місто глухо гуде, а ріка ніби тече назад. Я блукав тоді вулицями. Такі, як

я, блукають там і нині, я знаю. Вони блукають, а вдають, ніби квапляться до втомленої дружини, до свого суворого дому... Ах, друже мій, чи ви знаєте, як ото самотній душі блукати вулицями у великих містах?.. Мені аж ніяково, що приймаю вас, лежачи в ліжку. Пусте, просто трохи лихоманить, я лікуюся джином. Я вже звик до цих нападів. Малярія. Я підчепив її, певне, в ті часи, коли був папою Римським. Ні, це тільки наполовину жарт. Я знаю, що ви думаєте: "Спробуй-но збагнути, де правда, а де вигадка в його розповідях". Щиро кажучи, так воно і є. Я й сам іноді... Бачте, один мій близький знайомий поділяв людей на три категорії: одні воліють нічого вже не приховувати, аби тільки не брехати, інші воліють збрехати, але ніколи не відмовляються від того, що слід приховати, а треті ладні і прибрехати і дещо притримати в таємниці. Даю вам змогу самому вибирати, до якої категорії мене краще віднести. Та хіба все це важливо? Хіба виголошена брехня врешті не приводить до правди? І хіба мої розповіді, правдиві чи вигадані, не мають однакової мети, однакового сенсу? То чи не все одно, правдиві вони чи вигадані, якщо в обох випадках вони малюють, ким я був і ким став нині. Інколи швидше розкусиш людину, яка бреше, ніж ту, яка говорить правду. Правда, як яскраве світло, засліплює. Брехня, навпаки, легенький напівморок, який чітко вирізняє кожну річ. Ну, думайте що завгодно, а мене нарекли в концтаборі папою. Сідайте, прошу. Вас зацікавила моя кімната? Стіни голі, але все тут охайно. Якась подоба картини Вермеера, але без шаф і каструль. І без книжок також — я вже давно кинув читати. Колись моя оселя була напхом напхана книжками, читаними через п'яте-десяте. Огидна манера, така ж осоружна, як звичка деяких вередунів, які відщипнуть шматочок від паштета з гусячої печінки, а решту викидають геть. А втім, я люблю тільки сповіді, а автори цих сповідей пишуть переважно для того, щоб ні в чому не сповідатися і нічого не сказати з того, що їм відомо. Коли вони ніби переходять до визнання, то якраз тут їм і не можна вірити: одразу ж заходяться труп підрум'янювати. Повірте, я на цій косметиці розуміюсь. Ну, я відразу обрізав. Геть книжки, геть і зайві речі — лише найнеобхідніше, щоб усе було чисто й відлаковано, як домовина. До речі, ці голландські ліжка тверді, мов камінь, а бездоганно білі простирадла, що пахнуть чистотою, — мов той саван. Вам цікаво

дізнатися про мої пригоди, що настановили мене папою? Знаєте, звичайнісінькі обставини. От тільки чи стане мені сили розповісти про них. Так, лихоманка, здається, минає. А події ці давні. Відбувались вони в Африці, де завдяки панові Роммелю зайнялося полум'я війни. Я в неї не втручався, ні, не турбуйтесь. Я вже все покінчив і з тою війною, що точилася в Європі. Звісно, мене було мобілізовано, але я так пороху й не понюхав. Либонь, варто пошкодувати за цим. Можливо, все склалося б інакше. Французька армія мене на фронті не потребувала. Мене тільки змусили брати участь у відступі. Таким чином, я знов побачив Париж і німців. Мене вабила думка про Опір — про нього почали подейкувати саме тоді, коли я виявив у собі патріота. Ви посміхаєтесь? Даремно. Я зробив це відкриття в метро, на станції Шатле. В лабіринті переходів там заблукав пес.

Здоровий, шерсть цупка, одне вухо стирчить, друге висле, в очах цікавість. Собацюра метався, обнюхував литки перехожих. Люблю собак, завжди любив їх вірною, ніжною любов'ю. Люблю за те, що вони вміють прощати. Я покликав цього пса, він завагався, але, мабуть, відчув до мене довіру і, радісно метляючи хвостом, побіг на кілька метрів попереду мене. І тут мене випередив, весело простуючи, німецький вояк. Порівнявшись з собацюрою, він погладив його по голові. І пес без вагання пішов поряд нього, так само радісно крутячи хвостом, і зник із цим німцем. Я відчував не лише досаду, а люту злість до цього німецького вояка — і тоді я збагнув, що в мені озвався патріотизм. Пішов би собі собака за французом, я б про це й думати забув. А тут мені все ввижалося, як цей симпатичний собака стане улюбленцем німецького полку, і це доводило мене до сказу. Випробування було переконливе. Я пробрався в південну зону з наміром довідатися там про Опір. Але, дістався на місці довідки, я завагався. Рух здався мені трохи нерозважливим і, прямо сказати, романтичним. А головне, гадаю, підпільна робота не відповідала моєму темпераментові і моїй любові до високостей, овіяних чистим повітрям. Мені здавалося, що від мене вимагатимуть ткати килим у підземеллі, ткати його довгі ночі й дні, а тупі негідники прийдуть і, виявивши мене, спершу почикрижать усе моє рукомесло, потім потягнуть мене до іншого підвалу, мордуватимуть там

і вб'ють мене. Я захоплювався тими, хто був здатний на це підземне геройство, але сам не міг наслідувати їхній приклад. Тоді я переїхав до Північної Африки, маючи невиразні наміри дістатися звідти до Лондона. Але в Африці ситуація була заплутана, обидва протидіючі угруповання, здавалося мені, однаково мали слушність, і я утримався. Розумію з вашого вигляду, що ви вважаєте мій виклад цих важливих подробиць надто поверховим. Ну що ж, коли я правильно оцінив вас, то саме мій поспіх і змусить вас звернути на них особливу увагу. Хай там що, а я зрештою опинився в Тунісі, де ніжна моя подруга влаштувала мене на службу. Вона була дуже культурна особа і працювала в кіно. Я поїхав за нею до Тунісу і дізнався про її справжній фах лише після висадки союзників в Алжірі — того дня, як німці заарештували її. Вкупі з нею про всяк випадок прихопили й мене. Що сталося з нею, я не знаю. А мені не заподіяли ніякого зла, і після жахливої тривоги я збагнув, що мене заарештували тільки задля безпеки. Мене інтернували в табір під Тріполі: в'язні там мучилися не стільки від жорстокого ставлення, скільки від спраги й браку одягу. Змальовувати наше життя в таборі не стану. Ми, діти середини двадцятого сторіччя, не потребуємо ілюстрацій, аби уявити собі такі місця. Півтораста років тому люди розчулювалися над озерами й лісами. А нині на нас спадає ліричне хвилювання при вигляді тюремних камер. Отож я довірюся вашій уяві, додам лише кілька штрихів: спека, прямовисне проміння сонця, мухи, пісок, безводдя— Серед нас був один молодий француз, людина віруюча. Так, просто, як у казці. На вдачу — викапаний лицар Дюге-склен. Він подався із Франції до Іспанії, щоб воювати з німцями. А католицький генерал інтернував його, і, бачивши, що у франкістських таборах сочевична юшка для в'язнів діставала, так би мовити, благословення папи Римського, він тяжко зажурився. Ні палючі небеса Африки, де він зрештою опинився, ні вимушене дозвілля в таборі не могли зцілити його від цієї зажури. Навпаки, від важких думок і нестерпного сонця він зробився трохи схибнутим. Якось, коли під тентом, з якого ніби струмувало розтоплене олово, нас сиділо чоловік дванадцять, задихаючись і марно відганяючи мух, Дюгесклен, як звичайно, заходився таврувати папу Римського, котрого він називав Римлянином. Обшарпаний, заросліий бородою, він дивився на нас

блукаючим поглядом; голий, худий його торс блищав від поту, пальці кощавих рук тарабанили по гострих ребрах. Він заявив нам, що треба обрати нового папу, який жив би серед нещасних замість молитися, сидячи на престолі, і що швидше зробити заміну, то ліпше. Пильно вдивляючись у нас божевільними своїми очима, він твердив, киваючи головою: "Так, що швидше, то ліпше". І нараз, заспокоївшись, сказав похмурим тоном, що далеко ходити не треба — обрати слід когось із нас, узяти чоловіка цілісного, з усіма вадами й чеснотами, і присягнути йому на послух, поставивши одну-єдину обов'язкову умову: хай він підтримує і в собі і в інших почуття нашої спільності в муках. "У кого з нас найбільше слабкостей?" — спитав він. Задля сміху я підняв руку — більше ніхто не озвався. "Добре, Жан-Батіст підійде". Ні, він не так сказав — бо ж я мав тоді інше ім'я. Словом, він заявив, що, виставивши свою кандидатуру, я виявив неабияку мужність, і запропонував обрати мене. Решта погодилась, з якоюсь поважністю граючи цю комедію. Сказати правду, Дюгесклен справив на нас враження. Навіть я, як пам'ятаю, не сміявся. По-перше, я вважав, що мій юний пророк має рацію, а тут іще сонце, виснажлива праця, бійки за воду, — словом, ми були трохи не в собі. У кожному разі, я кілька тижнів виконував обов'язки папи Римського, і то якнайсерйозніше. У чому ж полягали ці обов'язки? Далебі, я був ніби начальником групи чи секретарем осередку. Решта, навіть невіруючі люди, звикли слухатися мене. Дюгесклен страждав, я полегшував його муки. Я помітив тоді, що бути папою не так-то легко, як гадають, і мені пригадалося це вчора, після того, як я зневажливо викривав суддів, моїх побратимів. Найважливішим питанням у таборі був розподіл води. Крім нашої, склалися й інші громадки, люди об'єднувались за політичними поглядами або за віросповіданням, і кожна громадка опікувалася своїми. Мені також доводилося опікуватися своїми, тобто чинити трохи проти сумління. Але навіть і в своїй громадці я не міг запровадити цілковитої рівності. Залежно від стану здоров'я моїх товаришів або від того, наскільки важка була праця, яку вони виконували, я віддавав перевагу то тому, то тому. А такі розбіжності заводять далеко, можете мені повірити. Ні, далебі, я дуже стомився, і мені зовсім не хочеться згадувати про ту пору.

Скажу тільки, що я дійшов до останньої межі — того дня, коли випив воду вмирущого товариша. Ні, ні, не Дюгескленову, він на той час, пригадую, вже помер — надто багато терпів нужди заради інших. Та коли б він був тоді живий, я довше змагався б із спрагою з любові до нього — адже я любив його, так мені здається принаймні. Але ту воду я випив, переконуючи себе, що я потрібний товаришам, потрібніший, ніж той, який все одно от-от помре, і я мушу задля них зберегти своє життя. Ось так-то, любий, під сонцем смерті народжуються імперії й церкви. А щоб підправити вчорашні свої висловлювання, я зараз поділюся з вами найглибшою думкою, що виникла в мене, коли я розповідав про всі ці пригоди (вже й не знаю тепер, чи справді я пережив їх, чи вони мені наснилися). А найглибша моя думка така: треба прощати папі. По-перше, він більше, ніж будь-хто, потребує прощення. А по-друге, це єдиний спосіб стати вище за нього... Ах, даруйте, ви добре замкнули двері? Так? Перевірте, прошу. Вибачте мені, будь ласка, — це в мене комплекс. Ляжу увечері в ліжко, вже починаю засинати і раптом думка: а я замкнув двері? Не пам'ятаю. Щовечора доводиться вставати перевіряти. Ні в чому не можна бути впевненим, я вже це вам казав. Не думайте тільки, що це побоювання, ці думки про замок — прикмета переляканого власника. Ще не так давно я не замикав на ключ ні свого помешкання, ні машину. Я й грошей не замикав, не дорожив своєю власністю. Щиро кажучи, я навіть трохи соромився, що маю власність. Бувало, просторікуючи в товаристві, я переконано вигукував: "Власність, панове, — це вбивство!" Не маючи такої широкої душі, щоб поділитися своїми скарбами з будь-яким гідним бідарем, я полишав їх на цілком можливих злодіїв, сподіваючись, що випадок залагодить несправедливість. Тепер, одначе, я не маю нічого. І турбуюся не про свою безпеку, а про себе самого, про свій душевний спокій. Мені хочеться міцно замкнути браму мого маленького світу, де я цар, і папа Римський, і суддя.

До речі, дозвольте попрохати вас відчинити дверцята стінної шафи. Так, так, — там картина. Подивіться на неї. Не впізнаєте? Та це ж "Непідкупні судді". Ви не здригнулися? То у вашій освіті є прогалина? Проте, якщо ви читаєте газети, то напевне пам'ятаєте про крадіжку, яку

було вчинено 1934 року: в Генті з собору св. Бавона викрали одну половинку славетного напрестольного складня пензля Ван Еика — "Поклоніння агнцеві". Украдена половинка називалася "Непідкупні судді". На ній зображено суддів, які верхи на конях їдуть поклонитися святому агнцеві. Поцуплену картину замінили чудовою копією, оригіналу ж так і не знайшли. А він ось, перед вами! Ні, я тут ні при чому. Один із завсідників "Мехіко-Сіті", той самий, якого ви помітили минулого разу, бувши напідпитку, продав сей шедевр власникові цього шинку за пляшку джину. Я порадив нашому приятелеві горилі почепити картину на видноті, і поки по всьому світі шукали наших добропорядних суддів, вони височіли в "Мехіко-Сіті" над головами п'яничок і сутенерів. Потім горила на моє прохання віддав картину мені на схов. Спершу він бурчав, не хотів цього робити, а коли я пояснив йому ситуацію, злякався. Відтоді поштиві судейські чиновники складають усе моє товариство. А там, у "Мехіко-Сіті", картина, як ви бачили, залишила слід на стіні. Чому я не повернув картини до собору? Ах, ах! У вас рефлекси поліцейського, бігме! Ну що ж, я вам відповім так, як відповів би судовому слідчому, аби тільки хто-небудь додумався нарешті, що картина потрапила до мене в спальню. Не повернув я картини, по-перше, тому, що вона належить. не мені, а власникові "Мехіко-Сіті", який також заслуговує цього, як і єпископ Гентський. По-друге, ніхто з тих, хто проходить повз "Поклоніння агнцеві", не міг би відрізнити копії від першотвору і, отже, ніхто не зазнав шкоди з моєї вини. По-третє, я з допомогою цієї махінації вивищуюсь над юрбою невігласів. На вселюдний огляд і захват виставлено підробку, а оригінал же схований у мене! По-четверте, я, таким чином, ризикую попасти за грати — думка до деякої міри принадна. По-п'яте, судді їдуть на поклоніння агнцеві, а що вже нема ні агнця, ані непорочності, спритний шахрай, що вкрав картину, був знаряддям невідомого правосуддя, якому годі перечити. Словом, тому, що в такий спосіб ми поновили лад, і, оскільки правосуддя остаточно відокремлено від невинності — остання розіп'ята на хресті, а перше сховане в стінній шафі, — в мене руки вільні, і я можу діяти згідно своїх переконань. Я можу з чистим сумлінням виконувати важкі обов'язки судді на покуті, до яких вдався після багатьох розчарувань і знегод, а що ви вже щете, то пора мені нарешті сказати, що ж це таке.

Дозвольте тільки, я спочатку ляжу вище, а то дихати важко. Ох, як я стомився! Замкніть на ключ моїх непідкупних суддів. Дякую. Отож я суддя на покуті — оце і є мій фах тепер. Звичайно я практикую в "Мехіко-Сіті". Але справу, до якої людина має покликання, вона вершить і поза постійним місцем роботи. Я не покидаю її навіть у ліжку, навіть коли мене тіпає лихоманка. Це, до речі, не просто фах, а мистецтво, я ним надихаюсь, дихаю ним, не думайте ж, що протягом п'яти днів я виголошував такі довгі промови лише задля власної втіхи. Ні, свого часу я досить навправлявся в порожньому патяканні. Тепер мої промови мають певну мету. Зрозуміло, я пориваюсь до того, щоб стихли кпини з мене, щоб особисто я уникнув суду, хоча, здається, це неможливо. Найдужче нам заважає уникати судилища те, що ми перші ухвалюємо собі вирок. Виходить, треба почати з того, щоб поширити суд на всіх без винятку і вже тим самим трохи послабити його. Я виходжу ось з якої засади: ніякого прощення, ніколи й нікому. Я відкидаю добрі наміри, поважні помилки, хибні кроки, пом'якшувальні обставини. У мене не дають попуску, не дають розгрішення. Просто здійснюють арифметичну дію — додавання — і встановлюють: "Усього стільки-но. Ви розпусник, сатир, міфоман, педераст, пройда... і таке інше". Ото ж то. Доволі сухувато. В філософії, як і в політиці, я прихильник будь-якої теорії, що відмовляє людині в невинності, і я за те, щоб на практиці з нею поводилися, як із злочинцем. Я, любий мій, переконаний прибічник рабства. Без рабства, щиро кажучи, не даси остаточної ради. Я дуже швидко це збагнув. Давніше я все твердив: "Свобода, свобода!" Я її намащував на тартинки за сніданком, жував цілий день, і подих мій був просяклий чудовим ароматом свободи. Цим прегарним словом я міг уразити кожного, хто мені суперечив, я поставив це слово на службу своїм бажанням і своїй силі. Я лепетав його на вухо своїм приспаним коханкам, і воно ж допомагало мені кидати їх. Я шепотів його... А втім, годі, я захоплююсь і втрачаю міру. Одначе мені випадало користатися свободою некорисливе, і навіть, уявіть собі мою наївність, двічі-тричі я по-справжньому виступав на її захист; звісно, я не йшов на смерть задля свободи, а все ж таки я наражався на деяку небезпеку. Треба дарувати мені таку необачність, я не відав, що коїв. Я не знав, що свободу не уподібниш до нагороди чи до відзнаки, на честь яких п'ють шампанське.

Це й не ласий подарунок, як от коробка дорогих цукерок. О ні, зовсім навпаки — це ярмо, виснажливий біг, скільки стане сил, та ще й самотою. Ні шампанського, ані приятелів, що піднімають келих, розчулено дивлячись на тебе. Ти сам у похмурій залі, один на лаві підсудних перед суддями, і сам повинен відповідати перед самим собою або перед судом людським. Наприкінці кожної свободи нас чекає кара; ось чому свобода — непосильний тягар, а надто коли в людини лихоманка, або коли в неї важко на душі, або коли вона нікого не любить. Ах, любий мій, для того, хто самотній, над ким немає ні бога, ні пана, тягар днів жахливий. Отже, треба обрати собі пана, адже Бог тепер не в моді. Крім того, слово втратило будь-який глузд, і не варто вживати його, щоб нікого не шокувати. Але погляньте на наших моралістів — це такі поважні люди, вони так люблять своїх ближніх! А скажіть, чим вони відрізняються від християн? Лише тим, що не читають проповідей по церквах. Як, по-вашому, що їм заважає звернутися до Бога? Певне, сором, так, саме уявний сором, страх перед судом людським. Вони не хочуть влаштовувати скандал і тримають свої почуття при собі. Я от знав одного письменника-атеїста, який щовечора молився Богові. Це не заважало йому розправлятися з Богом у своїх книжках! Давав він йому бобу, як сказав хтось, не пам'ятаю вже хто. Один громадський діяч, людина вільнодумна, якому я розповів про цього письменника, сплеснув руками (а втім, незлобиво): "Таж для мене це не новина, — вигукнув, зітхаючи, цей апостол,

— вони всі такі!" За його словами, вісімдесят відсотків наших письменників воліли б прославляти ім'я Боже у своїх творах, якби могли не підписувати їх. Але вони підписують, бо, на думку мого знайомого, люблять себе, і нічого не прославляють, бо ненавидять людей. А що їм несила відмовитися від судження про ближнього, то вони надолужують на питаннях моральності. Взагалі, вони до біса шанують чесноту. Химерна, їй-Богу, доба! Не дивина, що уми розгублені і що один мій приятель, який був безбожником, поки зберігав вірність дружині, раптом навернувся до християнства, коли вчинив перелюбство. Ах, ці дрібні тишки, комедіанти, лицеміри — таж вони, проте, дуже зворушливі! Повірте, всі зворушливі, навіть коли вони розпалюють у

небесах пожежу. Атеїсти вони чи богомольці, шанують вони Москву чи Бостон — усі вони християни, так уже в них від батька до сина ведеться. Але якщо нема більше батьківської влади, хто ж буде ляскати по пальцях указкою? Люди вільні, хай уже вони як знають самі дають собі раду, а що вони найдужче бояться свободи і кари, що чекає їх за ту свободу, вони просять, щоб їх ляскали по пальцях, винаходять страшелезні указки, квапливо розкладають багаття, щоб замінити ними церкву. Сущі Саванароли, далебі! Але вони вірять лише в смертний гріх і ніколи не повірять у благодать. Про благодать вони, звичайно, думають. Вони мріють про благодать, про вселюдське "так", про щирість, благоденство і, хто його зна (бо ж вони сентиментальні), мріють про заручини: наречена — молоденька,с віженька дівчина, наречений — ставний чоловік, на честь заручин гримить музика. А я не відзначаюсь сентиментальністю, то, знаєте, про що я мріяв? Про те, щоб віддаватися коханню душею й тілом, день і ніч, у нескінченних обіймах, в екстазі втіхи — і хай так буде п'ять років, а потім — смерть. Гай-гай! Ну, а якщо немає цнотливих заручин або нескінченного кохання, то хай уже буде шлюб з усією його брутальністю, подружньою владою й канчуком. Головне, щоб усе стало просто, як для дитини, щоб кожна дія прописувалась, а добро і зло визначалися вільно, зате цілком очевидно. І я на це згоден, при всьому моєму сіціліанстві й яванстві, а вже до християн мене аж ніяк не зарахуєш, хоча до першого з них я сповнений найдобріших почуттів. Та на паризьких мостах я довідався, що й я боюся свободи. Отож хай живе пан, абиякий, аби тільки він заступав небесний закон! "Отче наш, що наразі єси на землі... О проводирі наші, ватаги чарівно суворі, верховоди жорстокі й вельми любі..." Словом, як бачите, головне в тому, щоб не бути вільним і в каятті своєму слухатися того, хто хитріший за тебе. А що ми всі будемо винні — то ось вам і демократія. Та ще врахуйте, друже мій, адже треба помститися за те, що ми повинні вмирати самотою. Помираємо ми самотою, а рабство — всезагальний стан. Не лише ми, але й інші будуть поневолені вкупі з нами, ось що важливо. Всі нарешті об'єднаються, правда, стоячи навколішках і схиливши голову. Отже, зовсім непогано в своєму житті уподібнитися до суспільства, а хіба для цього не треба, щоб суспільство скидалося на мене? Погрози, ганьба, поліція — такі священні засади цієї'

схожості. А що мене зневажають, переслідують, приневолюють, виходить, я маю право розходитися на всю губу, показати своє нутро, бути природним. Ось чому, любий мій, урочисто прославивши свободу, я тайкома вирішив, що треба не гаючись віддати її кому завгодно. 1 щоразу я, я можу це зробити, я проповідую в своїй церкві — в "Мехіко-Сіті", закликаю добрих людей скоритися і смиренно домагатися зручного стану рабства, називаючи його, проте, істинною свободою. Але я ще не з'їхав з глузду і чудово розумію, що рабство не настане завтра. Це одне з благодіянь, що ного принесе нам прийдешність. А поки що мені треба пристосуватися до теперішнього і пошукати бодай якоїсь тимчасової ради. От і довелось знайти спосіб поширити осуд на всіх, аби тягар його став легший для мене самого. І я знайшов спосіб. Прошу вас, прочиніть вікно, тут неймовірно жарко. Широко не розчиняйте, мене й лихоманить водночас. Думка моя дуже проста і плідна. Як зробити, щоб геть усі шубовснули у воду, а ти щоб мав право сохнути на сонечку? Чи не піднятися на кафедру проповідника, як багато хто з моїх славетних сучасників, та не прокляти все людство? Ні, небезпечна штука! Одного чудового дня чи ночі зненацька вибухне регіт. Вирок, який ви кинули іншим, зрештою полетить назад, просто в вашу фізіономію, і завдасть їй шкоди. Ну а як же? — думаєте ви. І от вам геніальний здогад! Я відкрив, що, доки не прийшли володарі й не принесли з собою різок, ми повинні, як свого часу Коперник, міркувати від протилежного, аби взяти гору. Якщо ми не можемо осуджувати інших без того, щоб одразу не осудити самих себе, треба спочатку осудити себе, і тоді дістанеш право осуджувати інших. Оскільки кожний суддя приходить зрештою до каяття, треба йти в зворотному напрямку й почати з каяття, а скінчити осудом. Ви стежите за моєю думкою? Аби вона стала для вас іще яснішою, зараз розповім, як я працюю. Передусім я закрив свою адвокатську контору, виїхав з Парижа, мандрував, намагався влаштуватися під іншим ім'ям в іншому місті, де я мав би достатню практику. В світі чимало таких міст, але випадок, вигода, іронія й потреба в певному самокатуванні змусили мене обрати ось цю столицю води й туманів, порізану каналами, захаращену кам'яницями, місце, куди з'їжджаються люди з усіх кінців світу. Я влаштував свою контору в барі матроського району.

Клієнтура в портах вельми розмаїта. Бідарі не заглядають у розкішні ресторани, а багатії бодай раз у житті, як ви самі знаєте, потрапляють до нас. Я переважно підстерігаю якогось буржуа, заблудлого буржуа, і вже на нього я впливаю всією силою свого красномовства. Як віртуоз, добуваю з нього найвишуканіші мелодії. Від деякого часу я свою корисну професію практикую в "Мехіко-Сіті". Вона полягає передусім у тому, що я залюбки роблю прилюдну сповідь, у чому ви мали нагоду переконатися. Звинувачую себе як тільки можу. Це неважко, бо мене обсідають спогади. Але завважте, ніяких брутальних викрутасів: я каюся, але не б'ю себе кулаком у груди. Ні, в мене гнучке лавірування, безліч відтінків і відступів — словом, я пристосовуюся до слухача, і вже тоді він сам додає жару. Те, що торкається мене, я примішую до того, що торкається інших. Я схоплюю риси, спільні для багатьох, життєвий досвід, вистраждання усіма, слабкості, які я поділяю з іншими, правила доброго тону, вимоги сучасної людини, що лютують у мені та в інших. І з усього цього я створюю портрет, узагальнений і безликий. Так би мовити, личину, схожу на карнавальну машкару, точніше, на спрощені зображення, побачивши які, кожен гадає: "Стривай, де я зустрічав цього типа?" Коли портрет завершено, як от нині ввечері, я показую його й сумно вигукую: "Гай-гай, ось я який!" Обвинувачувальний акт завершено. Але відразу ж портрет, що його я простягаю своїм сучасникам, стає дзеркалом. Посипавши голову попелом, неквапливо висмикую з неї волосини і, роздряпавши собі нігтями обличчя та зберігаючи, однак, пронизливість погляду, стою я перед усім людством, називаючи свої ганебні діяння та не спускаючи з ока враження, що його справляю, і кажу: "Я був послідущим негідником!" А по тому непомітно переходжу в своїй промові з "я" на "ми". Коли ж я кажу: "Ось які ми з вами!" — справу зроблено, я вже можу різати їм правду в очі. Я, звісно, такий самий, як вони, ми варимося в одному казані. Та в мене, однак, та перевага, що я це знаю, і це дає мені право говорити, не соромлячись. Я певен — ви бачите цю перевагу. Шо більше я звинувачую себе, то більше право маю осуджувати вас. А ще краще — підбивати вас на осуд самого себе, адже це для мене така полегкість! Ах, любий мій! Які ми химерні, жалюгідні істоти! Бо ж варто нам придивитися до свого життя, ми знайдемо достатньо підстав дивуватися з себе й соромитися своїх

вчинків. Спробуйте, і будьте певні, вашу сповідь я вислухаю з глибоким братерським співчуттям. Не смійтесь! Атож, ви клієнт нелегкий, я це зразу побачив. Але ви прийдете до сповіді. Це неминуче. Інші в більшості своїй радше чутливі, ніж розумні, їх одразу збиваєш з пантелику. З розумними людьми треба набратися терпцю, їм слід пояснити свою методу. Вони не забудуть її, вони задумаються. І рано чи пізно задля жарту, а можливо, в годину душевної розгубленості вони все викладуть. Ви не тільки розумні, ви, як видно, людина бувала. Признайтесь, однак, що сьогодні ви не такі вдоволені з себе, як п'ять днів тому. Чекатиму тепер вашого листа або вашого приїзду. Адже ви приїдете, я певен. І побачите, що я не змінився. А чому мені змінюватися, коли я знайшов щастя по собі? Я цілком примирився зі своєю двоїстістю, замість впадати через неї в розпач. Я призвичаївся до неї і гадаю, що вона — той самий зручний стан, якого я шукав усе життя. Власне, я неправильно вам сказав, що найважливіше уникати осуду. Ні, найголовніше — все собі дозволяти, але від часу до часу волати про свою ницість. Я тепер знов усе собі дозволяю, але вже не чую сміху з себе й використовую інших. Однак я сповідаюся в своїх гріхах і завдяки цьому мені легше все починати наново й тішитися подвійно — по-перше, догоджаючи своїй натурі, а по-друге, спізнаючи розкошів покути. Відтоді як я знайшов собі раду, я пустився берега, тут усе: і жінки, і гордота, і туга, і лихопомність, і навіть лихоманка, яка, як я з радістю відчуваю цієї хвилини, все посилюється. Нарешті прийшло моє царство — і тепер уже назавжди.

Я віднайшов верховину, на яку мені можна видертися самому і згори судити всіх і все. Часом, але дуже рідко, якоїсь урочої, справді чудової ночі, я чую далекий сміх, і знов мене поймає сумнів. Але я одразу спам'ятаюся, скину на все живе і на весь світ тягар моєї власної потворності і знов я — хоч куди. Отож я терпляче ждатиму приємної зустрічі з вами в "Мехіко-Сіте". А зараз скиньте з мене цю ковдру, я задихаюся. Ви приїдете, так? Я на знак прихильності до вас навіть продемонструю деякі подробиці моєї техніки. Ви побачите, як цілу ніч я доводжу своїм співрозмовникам, що вони негідники. До речі, я сьогодні ввечері знову візьмуся до цієї справи. Не можу без цього обійтися, не

хочу позбавляти себе тих хвилин, коли котрийсь із них, не без допомоги алкоголю, звісно, впаде під тягарем каяття і почне бити себе кулаком у груди. І тоді я підводжуся, любий, здіймаюся високо, дихаю вільно, стою на горі і перед очима моїми стелеться рівнина. Яка втіха відчувати себе богом-батьком і роздавати неспростовні свідоцтва про лихе життя й аморальність. Я царюю серед моїх грішних ангелів у високості голландського неба і бачу, як піднімаються до мене, виходять з туманів і води, легіони тих, що з'явилися на Страшний Суд. Вони піднімаються поволі, але ось уже наближається перший із них. Обличчя в нього розгублене, наполовину затулене рукою, і я читаю на ньому сум за вселюдську долю і гіркий розпач, бо він не може уникнути її. А я — я жалію, але не даю розгрішення, я розумію, та не прощаю, і, головне, ах, я відчуваю нарешті, що мені поклоняються. Ну так, звичайно, я хвилююсь, як же мені лежати спокійно? Мені треба піднестися вище за вас, і мої думки піднімають мене. В ті ночі, точніше, в досвітній час, бо падіння відбувається на зорі, я виходжу на вулицю і стрімкою ходою іду понад каналами. В поблідлому небі тоншають шаруваті нафомадження пір'я, голуби піднімаються трохи вище, над дахами займається рожеве світло, народжується новий день творення мого. На Дамраку у вологому повітрі деренчить дзвінок першого трамвая, вістуючи пробудження життя на краю Європи, в якій на цю пору сотні мільйонів людей, моїх підданців, насилу прокидаються, відчуваючи гіркоту в роті, і встають, щоб іти туди, де їх чекає нерадісна праця. А я царюю тоді в думках над усім цим континентом, який не відає, що підвладний мені; я п'ю і п'ю каламутне, як абсент, світло нового дня і, захмелівши від злих своїх слів, я щасливий — щасливий, кажу вам, я забороняю вам сумніватися, що я щасливий, я до смерті щасливий! О сонце, піщані береги морів та океанів і острови, овіяні пасатами, молодість, спогади про яку доводять до розпачу. Пробачте, я ляжу спати. Боюсь, що надто розхвилювався. Але я все-таки не плачу. Іноді геть розгубишся, сумніваєшся в найочевиднішому, навіть коли відкриєш таємницю щасливого життя. Ту раду, яку я знайшов, не назвеш ідеальною. Проте коли тобі остогидло життя твоє, коли знаєш, що треба жити інакше, вибору в тебе немає, правда? Що зробити, щоб стати іншим? Це неможливо. Треба б відійти геть від свого "я", забути про себе задля когось іншого, бодай раз,

бодай один тільки раз. Але як це зробити? Не судіть мене надто суворо. Я мов той дід-жебрак, який усе не випускав моєї руки, діставши від мене милостиню на терасі кав'ярні: "Ах, не гнівайтесь, — казав він, — не тому до цього доходиш, що ти погана людина, та ось світло в очах померхло". Так, померхло у нас в очах світло, погасли вранішні зорі, утратили ми святу невинність, якою прощаються всі гріхи. Дивіться, сніг пішов! О, треба мені піти прогулятися! Заснулий Амстердам, біла його запона вночі, похмура чорнота каналів під засніженими містками, пустельні вулиці, моя приглушена хода... Дуже гарна вся ця скороминуща чистота — адже завтра буде бруд. Бачите, які здоровенні білі пластівці розпушились за вікнами. То, звісно, голуби. Любі, вони зважились нарешті спуститися. Вкрили і воду й дахи густим шаром білого пір'я, тріпочуть біля кожного вікна.

Яка навала! Сподіваймося, що вони принесуть нам добру вістку! Всі, всі врятуються, так, усі, а не тільки обранці, багатство і тягар праці поділять між усіма, і від нинішнього дня ви щоночі спатимете на долівці заради мене. Цілковита гармонія, чого там! Признайтеся, проте, що ви зомлієте, якщо з неба спуститься колісниця і я злину в ній, або ось сніг раптом запалає вогнем. Ви не вірите в дива? Я також. Але мені все ж таки треба пройтися. Добре, добре. Я лежатиму спокійно, не турбуйтесь. Та ви й не дуже-то йміть віри моєму хвилюванню, моєму розчуленню і маячним моїм промовам. Вони цілеспрямовані. Стривайте, тепер ви розповісте мені про себе, і тоді я дізнаюся, чи досягнув я своєю палкою сповіддю бодай однієї своєї мети. Я все сподіваюся, що колись моїм співрозмовником виявиться поліцейський, і він заарештує мене за крадіжку "Непідкупних суддів". За все інше ніхто не може мене заарештувати, правда? Але ця крадіжка підпадає під дію закону, а я вже постарався, щоб мене мали за спільника: я переховую в себе коштовну картину й показую її першому зустрічному. То, виходить, ви можете мене заарештувати — то буде добрий початок. Може, візьмуться тоді й до всього іншого, зітнуть мені голову, і я позбудуся страху смерті, знайду спасіння. Ви піднімете над юрбою глядачів мою ще не торкану тліном голову, щоб вони її впізнали, і знов я вивищусь над ними, як зразковий злочинець. Усе буде скінчено, я завершу стиха свій шлях

лжепророка, що волає в пустелі й не бажає вийти з неї. Але ви, звичайно, не поліцейський — то було б надто просто. Та що ви?.. Адвокат? А знаєте, я так і думав. Виходить, дивовижна симпатія, яку я відчув до вас, була не безпідставна. Ви провадите в Парижі чудову діяльність. Я так і знав, що ми з вами з одного племені. Адже всі ми схожі одне до одного, балакаємо без угаву, по суті, не звертаємося ні до кого і завжди стикаємося з одними й тими питаннями, хоча й знаємо заздалегідь відповіді на них. Ну, розкажіть мені, прошу вас, що сталося з вами якось увечері на набережній Сени і як вам пощастило ніколи не важити своїм життям. Вимовте ці слова, які вже багато років не перестають лунати в моїх вухах і які я вимовляю нарешті вашими устами: "Дівчино, ох, дівчино! Кинься ще раз у воду, аби вдруге мені випала можливість урятувати нас із тобою обох!" Удруге? Ох, яка нерозважливість! Подумайте, любий метре, а раптом нас піймають на слові? Виконуй обіцянку! Бр-р! Вода така холодна! Та ні, можна не турбуватися. Тепер уже пізно, і завше буде пізно. На щастя!

--— КІНЕЦЬ —--